

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ARİFƏ MARİF qızı RƏSULOVA

İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ ABOROGEN MƏNŞƏLİ SÖZLƏR
(ŞİMALİ AMERİKA)

İxtisaslaşma: HSM – 040009 – Dilşünaslıq

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Quliyeva Ülkər

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKİ – 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-7
I FƏSİL. Dilin təbiəti barədə araşdırmalar	8-47
1.1.Şimali Amerika aborogenlərinin dillərinin tədqiqi.....	8-32
1.2. Şimali Amerika aborogenlərinin həyat tərzini və dildə inikası	32-37
1.3. Ölüm və həyat anlamı ifadə edən aborogen konseptlər haqqında	38-47
II FƏSİL. Şimali Amerika aborogen leksikasının müəyyənləşməsi kriteriyaları	48-61
2.1. İngilisdilli ölkələrdə aborogen leksikasının çətinlikləri	48-51
2.2. Şimali Amerika aborogen dillərinin fonologiyası və orfoqrafiyası.....	52-57
2.3. Aborogenlərin ənənəsində insan adlarının istifadəsinə qoyulan qadağalar	57-61
NƏTİCƏ	62-65
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI	66-71

GİRİŞ

Bu tədqiqat işi “İngilis dilinin lüğət tərkibində aborogen mənşəli sözlər (Şimali Amerika)” adlanır.

Mövzunun aktuallığı. Məlumdur ki, ingilis dili lüğət tərkibi zəngin olan dillərdən hesab olunur. Ölkənin həyatında baş verən bütün yeniliklər, dəyişikliklər, ətraf aləmdə müşahidə olunan bütün hallar istənilən dilin lüğət tərkibində əks olunur. Bu halları ingilis dilinin lüğət tərkibində də müşahidə etmək mümkündür. İqtisadiyyatda, siyasətdə, kənd təsərrüfatında, idmanda, hətta məişətdə belə müşahidə olunan vəziyyətlərin dilin lüğət tərkibində əks olunması həmin dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur. Dilin lüğət tərkibində müşahidə olunan dəyişiklik illərdən illərə, əsrlərdən əsrlərə, nəsillərdən nəsillərə keçərək daha da zənginləşir. Müasir ingilis dilinin lüğət tərkibi də uzun və mürəkkəb yol keçmişdir. S.Potter “Dilimiz” kitabında ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mürəkkəb və çətin yolunu ardıcılıqla və ətraflı şəkildə tədqiq edib göstərə bilmişdir. İngilis dilinin tarixini bir qayda olaraq üç dövrə bölürlər. Birinci dövrü “Qədim ingilis dövrü” adlandırırlar, yaxud həmin dövrü “anqlosakson” dövrü də adlandırırlar. Beşinci və doqquzuncu əsrlərdə german qəbilələri Britaniyanı zəbt edir və yerli qəbilələrin dilləri getdikcə aradan çıxarılır. Bu səbəbdən də müasir ingilis dilində bir sıra sözlərdə tələffüz fərqi olan sözlərə rast gəlinir. Bu cür sözlər alman dilindəki ifadə formalarını saxlamışlar (4, s.10). Məsələn, *bruder – brother, alt – old, winter – winter, sommer – summer* və s. İkinci dövr orta ingilis dili dövrü adlanır. Bu dövrdə fransız dilində danışan normanlar İngiltərəni zəbt edir və bu da ingilis dilində bir çox fransız sözlərinin dilin lüğət tərkibinə keçməsinə səbəb olur (5, s.100). Üçüncü dövr yeni ingilis dili dövrü adlanır. Bu dövr bu günə kimi davam edən dövr hesab olunur.

Hər bir dövrdə ingilis dilinin lüğət tərkibinə keçən sözlərin dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində rolu çoxdur.

İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində aborogen mənşəli sözlərin də əhəmiyyəti vardır. Vurğulamaq lazımdır ki, aborogen mənşəli sözlər ingilis dilinin lüğət tərkibində öz qarşılıqları ilə bərabər mənə kəsb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis dilinin lüğət tərkibində Şimali Amerika aborogen sözlərinin dildə işlədilməsi məqamlarının araşdırılmasıdır. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

1. Dilçilikdə çox istifadə olunan aborogen leksikanı tədqiq etmək;
2. Müqayisəli, təsviredici və transformasyon metodlardan istifadə edərək aborogen sözlərin şərhini vermək;
3. Aborogenlər kimlərdir? - sualının cavabını araşdırmaq;
4. Aborogen olmağın çətinliklərini izah etmək;
5. Aborogen dillərin təsnifatı ilə bağlı araşdırmaları təhlil etmək;
6. Şimali Amerika aborogenlərinin həyat tərzini və dildə inikasını barədə araşdırma aparmaq;
7. Şimali Amerika leksikasında “həyat” və “ölüm” anlamı ifadə edən konseptlərin şərhini vermək;
8. Aborogen inanclarının əsaslarını izah etmək;
9. Şimali Amerika aborogenlərinin inanclarından doğan şərtlərin onların həyat tərzinə təsirinin səbəblərini araşdırmaq;
10. Şimali Amerika aborogenlərinin leksikasının digər dillərə tərcüməsi zamanı rast gəlinən çətinlikləri təhlil etmək;
11. Şimali Amerika aborogenlərinin leksika, fonologiya və orfoqrafiyasında müşahidə olunan çətinliklər və oxşarlıqları tədqiq etmək.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi onunla izah olunur ki, baxmayaraq ki, aborogen mənşəli sözlərin dildə işlədilməsi araşdırılmışdır, amma Azərbaycan dilçiliyində “İngilis dilinin lüğət tərkibində Şimali Amerika aborogen sözlərinin işlədilməsi” kifayət qədər araşdırılmamışdır. Bu səbəbdən də günümüzdə aborogen mənşəli alınma sözlərin tədqiq edilməsinin aktuallığı zəruri hesab olunur. Xüsusilə tarixi baxımdan yer adlarının, həmçinin də flora və faunada işlədilən sözlərin mənalarının aborogen mənşəli olması diqqəti cəlb edir. Bu fakt diqqəti cəlb edir ki, Azərbaycan dilində aborogen mənşəli sözlərin ingilis qarşılığı ilə öyrənilməsi

faktına az rast gəlmək olur. Tədqiqat zamanı müxtəlif sözlər qrupunun, məsələn, yer adlarının, flora və faunada əks olunan adların qarşılığını verilməsinə çalışmışıq.

Tədqiqat işinin obyektini ingilis dilindən və Şimali Amerika aborogen dillərindən seçilmiş sözlərin nümunələri təşkil edir.

Tədqiqat işində istifadə olunan metodlar.

Tədqiqat işində aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir:

1. Təsviri metod.
2. Müqayisəli metod.
3. Transformasyon metod.

Dissertasiyanın elmi və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəticələrindən ingilis dilinin tarixinə aid olan dərslərdə, seminarlarda, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi ilə əlaqəli elmi seminarlarda, tarixi mühazirələrdə istifadə oluna bilər. İngilis dilində gündəlik işlədilən aborogen mənşəli sözlərdən istifadə etməklə danışıq dilini zənginləşdirmək olar.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiyanın məzmunu və əsas müddəaları barədə İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasında məruzələr edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

İşin birinci fəslə "**Dilin təbiəti barədə araşdırmalar**" adlanır. Bu fəsil üç yarım-fəsildən ibarətdir. Birinci yarım-fəsil "**Şimali Amerika aborogenlərinin dillərinin tədqiqi**" adlanır. Bu yarım-fəsildə ilk əvvəl dilin təbiəti barədə araşdırmalar lazımı səpkidə izah olunur. Tədqiqatçı müxtəlif dilçilik mənbələrinə əsaslanaraq dilin yaranması ilə bağlı: *Dil necə yaranıb?; Hansı yolları keçib?; Dilin inkişafında müşahidə olunan nüanslar hansılardır?* və s. kimi suallara cavab axtarır. Tədqiqatçı lazım olduqda bu məsələ ilə bağlı öz münasibətini də bildirir. Sonra Şimali Amerika aborogenlərinin dillərinin tədqiqi ilə bağlı mənbələr təhlil edilir və müxtəlif dilçilərin, antropoloqların Şimali Amerika aborogenlərinin dillərinin təsnifatının xülasəsinə münasibət bildirilir, təhlil edilir. Povel, E.Sepir, B.Uolf və s. kimi dilçilərin Şimali

Amerika aborogenlərinin dillərinin təsnifatı müqayisə olunur, oxşarlıqlar və fərqliliklər nəzərə çatdırılır.

Tədqiqat işinin birinci fəslinin ikinci yarımfəslə **“Şimali Amerika aborogenlərinin həyat tərzə və dildə inikası”** adlanır. Şimali Amerika aborogenlərinin həyat tərzə və dildə inikası bu yarımfəsildə müzakirə olunur. Müxtəlif mənbələrə əsaslanan tədqiqatçı aborogen həyat tərzinin tam təsvirini vermişdir. Xüsusilə bəzi aborogen adət-ənənələrinin onların dilinə, davranışlarına təsirini vurğulamışdır.

İşin birinci fəslinin üçüncü yarımfəslə **“Ölüm və həyat anlamı ifadə edən aborogen konseptlər haqqında”** adlanır. Bu yarımfəsildə konsept anlayışının mənası müxtəlif dilçilik mənbələrinə əsaslanaraq təqdim olunur. “Həyat” və “ölüm” anlamı kəsb edən konseptlərin aborogenlərin beynində hansı şəkildə formalaşması müxtəlif kontekstlərə uyğun olaraq izah olunur.

Tədqiqat işinin ikinci fəslə **“Şimali Amerika aborogen leksikasının müəyyənəlməsi kriteriyaları”** adlanır. Bu fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil **“İngilisdilli ölkələrdə aborogen leksikasının çətinlikləri”** adlanır. Tədqiqatçı Şimali Amerika aborogen leksikasının müəyyənəlməsi kriteriyaları barədə məlumat verir. Sonra ingilisdilli ölkələrdə aborogen leksikasının işlədilməsi zamanı, kommunikasiya zamanı rast gəlinən leksik çətinlikləri təhlil edir və müxtəlif nümunələrdən istifadə edir.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslə **“Şimali Amerika aborogen dillərinin fonologiyası və orfoqrafiyası”** adlanır. Bu yarımfəsildə Şimali Amerika aborogen dillərinin təsnifatı verilir və daha sonra aborogen dillərin bir-biri ilə əlaqəli olmalarına baxmayaraq, ünsiyyət zamanı rast gəlinən fonoloji və orfoqrafik çətinlikləri, bəzənsə çatışmazlıqları müzakirə edilir, transformasyon metoddan istifadə edilərək təhlillər aparılır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslinin sonuncu yarımfəslə **“Aborogenlərin ənənəsində insan adlarının istifadəsinə qoyulan qadağalar”** adı ilə təqdim olunur. Bu yarımfəsildə hansı səbəblərdən ölümündən sonra insan adlarının heç bir yerdə, hətta qəzetlərdə, verilişlərdə belə işlədilməməsinin səbəbləri açıqlanır. Bu problemin

diqqət çəkməsinin əsas səbəbi bu məsələnin bəzi aborogen ölkələrində dövlət səviyyəsində müşahidə olunması ilə əlaqədardır.

İşin **Nəticə** hissəsində tədqiqatçı fəsilər üzrə gəldiyi nəticələrin yekununu təqdim edir və hər gəldiyi nəticəyə öz münasibətini bildirərək fikrini müdafiə edir. Sonda işdə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı təqdim edilir.

Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısı olmaqla 71 səhifəni əhatə edir.

I FƏSİL

DİLİN TƏBİƏTİ BARƏDƏ ARAŞDIRMALAR

1.1. Şimali Amerika aborogenlərinin dillərinin tədqiqi

Darvinin dövründən bəri çoxlarının beynində belə bir fikir kök salıb – ola bilsin ki, biz bildiklərimizi dillə ifadə edirik, çünki artıq onları bilirik. Dilin yaranmasının başqa heç bir açıqlaması yoxdur. Axı, heyvanlar da ünsiyyət qurmağa çalışırlar. Bizim inandığımız budur: hər bir canlı insan, yaxud digər cinslər yaşamaq ehtiyacını ödəmək üçün bir-birilərlə müxtəlif yollarla əlaqə saxlayırlar və ünsiyyət qururlar.

Bəzi alimlər ünsiyyətin 2 əsas xüsusiyyətini qeyd edirlər. Xüsusilə də neyron ünsiyyətinin üzərində dayananlar vardır. Belə ki, neyronlar mənşəcə ünsiyyətlə deyil, davranışla əlaqə saxlayır və reaksiyalara cavab verirlər. Bioloji anlamda isə heyvan dili ünsiyyət vasitəsi kimi problemin böyüklüyünü dərk etməyə imkan verir (20, s.22).

İnsanlar adətən düşünürlər ki, bu problemin əsası dilin vahidliyidir. Bizcə, bu belə deyil. Canlılara aid bir çox problemlər vahiddir: bipedalizm və məməlilərdə bədən tükünün olmaması, yaxud görünən ağ hissəsi və s. bunların heç birinin dilin vahidliyi ilə əlaqəsi yoxdur (20, s.19).

N.Xomski özünün dil nəzəriyyəsi ilə məşhurdur və bu məsələdəki mövqeyilə çox vaxt qəddar tənqid hədəfi olmuşdur. N.Xomski kimi insanlar inanırlar ki, insan təbiəti geniş şəkildə bioloji faktorlarla müəyyən olunur və insan təbiətinə inanan insanlar bəşər mədəniyyəti ilə müəyyən olunur. Digər elmi debatlar, yəni ki, bizim cinsimizlə əlaqədə olan debatlar işıqdan daha sürətli istilik yaradır, deyə bilərik (21, s.38). Bəzi alimlər N.Xomskinin “Xomski-dil” nəzəriyyəsinə qarşı çıxırlar. Belə ki, N.Xomski behavioral davranış nəzəriyyəsinin ən böyük xidmətini göstərir və B.F.Skinneri behaviorismlə cəzalandırır (29, s.102).

Uzun illər Xomski dilin təkamülü haqqında heç nə deyə bilmədi və 1975-ci ildə bir konfransda ona “Dil indiki halına necə çatıb?” sualı veriləndə o hərfən belə cavab verdi:

“Belə, mənə belə gəlir ki, bu o suala bənzəyir ki, elə bil siz soruşursunuz ki, ürək necə belə hərəkət edir? Mən bunu anlatmağa çalışıram ki, yəni biz əllərimizin, qollarımızın necə yaranmasını da bilmirik. Məsələn, biz bilmirik ki, niyə qanadlarımız deyil, qollarımız var və s. Mənə maraqlı gələn budur ki, bu sual soruşulmamalıdır. Bu sualın cavabı bizdə deyil. Və mən düşünürəm ki, insanların bunu soruşmasının əsası yoxdur” (29, s.170).

Dilin mənimsənilməsini N.Xomski öz nəzəriyyəsinin adekvatlığı üçün istifadə edir. O qeyd edir ki, uşağın dili mənimsəməsini mexaniki behaviorist modellərlə izah etmək olmur. O, dil öyrənmədə genetik koqnisiya prinsiplərinin aktiv olduğunu göstərir və qeyd edir ki, bu heç də hər şeyi öyrənmək deyildir, öyrənmək yalnız prosesin aktivləşməsidir ki, bu da bütün dillər üçün eynidir və beyindəki digər koqnitiv proseslərlə əlaqədardır. Bütün bunlar da beynəlxalq aləmin N.Xomskiyə artan marağına səbəb olan əsas amillərdir. Bu gün də onun tərəfdarları və əleyhdarları fasiləsiz olaraq bu ideyaları saf-çürük etməklə məşğuldurlar (22, s.17).

N.Xomski inanır ki, ilk əvvəl insanın düşüncəsi yaranıb və bunun əsasında sonralar dil yaradıb. N.Xomskinin mövqeyi bizim diqqətimizi insan beyninə yönəldir. Yönəldilən diqqət belə suallar yaradır: nə? necə? və nə üçün? Ona görə də biz davranışa nəzər salmalı oluruq. Belə ki, beyin və davranış bir-birilə sıx əlaqəlidir (20,s.189).

Dilin bioloji, yaxud kultural olmasından asılı olmayaraq insanın beyində onların ikisi də birləşir. Bu zaman beyinin hərəkəti necə tənzimlədiyini bəzi alimlər müşahidə etmişlər. Amerikalı psixolinqvist Q. Markusa görə, beyin ilk əvvəl hissələrdən məlumatı alır, sonra həmin məlumatı təhlil edir və əzələlər vasitəsilə onu komanda şəklində dilə gətirir. Beyin öz vəzifəsini belə yerinə yetirir. Beyin bəşəriyyətin qanunları barədə fikirləşmək üçün yaranmayıb, yaxud onları idarə edən qanunları yaratmayıb (64, s.49). O, sadəcə olaraq komanda şəklində mexaniki olaraq

ona ötürülən məlumatı dilə gətirir. Dilin yaranması ilə bağlı tədqiqatlar aparan digər dilçi D.Bikerton N.Xomski nəzəriyyəsinə qarşı çıxır. N.Xomskidən fərqli olaraq, o iddia edir ki, ilk əvvəl dil yaranıb və daha sonra da insan düşüncəsi meydana gəlib. Beyin heç vaxt etməməli olduğu işi etmir, çünki beyinin yerinə yetirdiyi vəzifə çox dəyərlidir. Q. Markus belə bir siyahı təklif edir: (64, s.135):

1. Məlumatı hissələr əldə edir;
2. Müəyyənləşdirmək üçün onu təhlilə göndərir;
3. Təhlilə uyğun olaraq hərəkət kursunu seçir;
4. Həmin hərəkəti icra etmək üçün komanda verir.

O (Q.Markus) belə nümunə verir:

“Güllər qırmızıdır”

Bu zaman proses belə inkişaf edir:

1. Bu cümləni eşidən insan ilk əvvəl güllər barədə fikirləşir;
2. Daha sonra güllərin qırmızı olduğunu düşünür;
3. Bundan növbəti addım isə hər ikisini birləşdirib bir nəticəyə gəlməkdir (64, s.178).

Canlı olmayan digər varlıqlar, yəni heyvanlar düşüncələrini bir-birinə ötürə bilmədiklərindən onlar ünsiyyət qura bilmirlər və instinkt vasitəsilə əlaqə saxlayırlar. Bizdə olan mücərrəd anlam, düşüncə anlayışı onlarda yoxdur.

N.Xomski əsərlərində vurğulayır ki, insanın düşüncə sistemi ilə digər heyvanların instinkt simvol sistemləri arasındakı fərq çox ciddi görünür. Heyvan “dilinin” anlayışı heyvan ünsiyyətində müşahidə olunur. Heyvan dilinin düşüncəsi və simvolları tamamilə fərqlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Xomski insanların və heyvanların dili arasındakı dərin fərqlilikləri nəzərə çarpdıra bilir (29, s.39). O qeyd edir ki, heyvan ünsiyyətində funksional referens müşahidə olunur. Fikir və düşüncə ətraf aləmlə əlaqə yaradır. Amerikalı dilçi D.Bikerton belə eksperiment aparır. O, “Şir” terminindən istifadə edir. İlk əvvəl “Şir” sözünü işlətdikdə xüsusi bir şirə müraciət etmirik. Bizim düşüncəmiz önündə ümumilikdə, ümumi anlamda şirə canlanır. İndi isə belə bir cümləyə nəzər salaq. “Şirlər Afrikada yaşayır”. Bu

cümlədə istifadə olunan “şir” ümumi anlamda işlənir. Amma hər hansı bir yerdə şirin səsini eşitsək, onu görməsək belə, həmin heyvanın haradasa səsi gələn xüsusi bir şir olduğunu anlayırıq (20, s.90). D.Bikerton bu nümunə ilə iddia edir ki, insanların beynində əvvəldən toplanmış söz ehtiyatları mövcuddur və hər hansı bir konsepti eşidən fərd onu beyinində canlandırır və sonra söz şəklində ətrafa ötürür. Bununla da alim iddia etdiyi faktı bir daha təsdiq edir, yəni ilk əvvəl insanın düşüncəsi yaranıb, daha sonra isə onun bioloji əsaslara söykənən dili (20, s.109).

N. Xomski öz konsepsiyasında insan səslərinin xüsusiyyətlərinə diqqəti cəlb edir. O iddia edir ki, insan səsləri cümlənin qurulması üçün əhəmiyyət kəsb edən faktordur. Eyni zamanda N.Xomski insan səslərinin rekursiya edilə biləcək yeganə növ olduğunu qeyd edir. Odur ki, rekursiya meydana çıxanda (beyinin əlaqələnməsi, birləşməsi) fikirləri artıq mövcud olmuş olur. Bu faktorları Xomski aşağıdakı kimi şərh edir:

Faktor 1: Heyvanların birləşməyən düşüncələri, fikirləri var;

Faktor 2: Səciyyəvi olaraq insan fikirləri, düşüncələri birləşir və bunlar mövcuddur;

Faktor 3: Beyin məlumatı yeniləyir, birləşdirir;

Faktor 4: İnsan beynində birləşmə, əlaqə müşahidə olunur və insan düşüncələri əlavə olaraq birləşməyə başlayır;

Faktor 5: İnsanlarda tam düşüncə, planlaşdırma və s. kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirmək qabiliyyəti müşahidə olunur;

Faktor 6: İnsanların danışmaq qabiliyyəti mövcuddur.

Bununla da N.Xomski dilin necə inkişaf etməsi problemini həll etmiş kimi görünür (20, s.182).

İnsanlarda belə fikir var ki, dili insanın yaranış biologiyasının bir hissəsi hesab edənlər nə üçün dilin bioloji tarixinə ən kiçik də olsa bir maraq göstərmirlər. 2002-ci ildə Mark Hauser, N.Xomski və T.Fitch tərəfindən belə bir yazı nəşr olundu. “Science Compass” jurnalında çıxan bu yazıda başlıq belə verilirdi: “Dilin qabiliyyəti: O nədir? O kimdir və O necə inkişaf edib?” (20, s.180)

Bu məqalə dilçilər arasında bir “silkələnmə” yaradır. Həmin yazının ortaya çıxması çox təəccüb doğuran bir hal idi. Belə ki, Hauser və Xomski dilin təkamülü ilə bağlı fikirlərdə müxtəlif cəbhələrdə idilər. Bioloq olaraq Hauser “neo-Darvinizm”-in “müasir sintezi”-nin tərəfdarı idi. Bu nəzəriyyə dilin genetik müxtəlifliklə yaranmasını dəstəkləyir. Bu nəzəriyyəçilər təkamülü “dili insan yaranmasının ilkin formasında yaranmış ünsiyyət vasitəsi hesab edirdilər” (20, s.171).

N.Xomski isə bu fikrə qarşı çıxırdı və iddia edirdi ki, “təkamülün” heyvan ünsiyyətinin sistemlərindən insan dilinin yaranması kimi izah olunmasında problem var (31, s.26-58).

Hauser – Xomski və Fitçin bərabər yazıları tənqidsiz keçmədi. S.Pinker və R. Cakendof “Science” (“Elm”) jurnalında buna münasibət bildirir. Hauser dilin protodil konsepsiyasını işləyir. Cakendofun dilin inkişafı üçün yazdığı ehtimallar, dilin inkişafının araşdırılmasında çatışmazlıq olduğunu göstərir (68, s.201-36).

Doğurdanmı insanlar belə düşünürlər ki, dil tam yaradılmış, formalaşmış bir vasitədir?! Belə bir iddia nə bioloji, nə də elmi əsaslara söykənir. Bəs onda nə üçün digər canlılarda dil mövcud deyil?! N.Xomski 2005-ci ilin payızında Nyu York Dövlət Universitetində Stony Brook kampusunda keçirilən *dilin inkişafına həsr edilmiş* iclasda çıxış etdi. O, insan dilinin yaradılmasının heç bir elmi əsaslara söykənmədiyini və bunun tam bir sirli, yaxud ilahi varlıq tərəfindən insanlara bəxş edildiyini əminliklə müdafiə edir (20, s.100).

Ümumilikdə, N.Xomski nəzəriyyəsində belə iddia müşahidə olunur ki, dil orqanizmin xaricində hiss olunmasından əvvəl orqanizmin daxilində təzahür edir. Bu halda belə bir iddia ortaya çıxır: “Heyvanlar danışa bilməsə belə onlar gələcək üçün düşünə və plan qura bilirlər”. Amma bu o anlama gəlmir ki, onlar insanlar kimi düşünən və planlaşdıranlardır. Heyvanların düşünmə və planlaşdırma qabiliyyəti onların ilk mövcud olan insan – növü anlamında başa düşülür. Bu bizim yuxarıda xatırladığımız “funksional referens”-dən simvolik referens anlamına gəlir (31, s. 26-58).

Fikir beyində yaranan anlamdır. Əgər o mövcuddursa, o davranışa təsir göstərə bilər. Bütün təbiət seçimlərinin gördüyü davranışdır. Odur ki, insan-növ anlayışı öz-özünə inkişaf edə bilməzdi. Amma Xomskiyə görə dilin bütün hissələri öz-özünə beyində yaranır. Fikir və ünsiyyət arasındakı əlaqə dildəki balansla müşahidə olunur. Xomski həmişə iddia etmişdir ki, dil dünyada düşüncə və quruluş üçün sistemdir və bunlar da ünsiyyət üçün bir vasitədir. Xomski və onun davamçıları təbiət seçimini heç vaxt qəbul etməmişlər. Onlar həmişə iddia edirlər ki, dilin inkişafında həmişə başqa faktorlar olmuşdur. Onlar iddia edirlər ki, dilin inkişafının nəticələri əsasən sirlərdən yaranır, bu sirlər dilin inkişafının hələ kəşf olunmamış qanunları ilə bağlıdır, inkişaf qanunları və digər başqa faktorlar (29, s.100).

Amerikalı alim D.Bikerton iddia edir ki, dil insanın düşüncə dünyasını yaradan bir vasitədir. O, belə demək mümkünsə, göydən düşməyib, bugünkü vəziyyətə çatması üçün inkişaf da etməyib. O, ünsiyyətin hiss olunan formasına ilk dəfə daxil olmayıb. Yalnız xarici hadisələr daxili hadisələri şərtləndirir, çünki yalnız xarici hadisələr təbiət seçimlərində görünür, müşahidə olunur (23, s.178).

Qeyd etməliyik ki, D.Bikertonun nəzəriyyəsi də kənara atılan nəzəriyyə deyil. O iddia edir ki, təbiət seçimlərinin necə işlənməsi və onların həqiqətən işlənməsi faktıdır və onların dilin yeni inkişafına səbəb olması danılmazdır. Amma heç kim təbiət hadisələrinin dilin inkişafına təsirlərini sübut edə bilməz. Bu forma qanunları belə deyə bilərixsə, dilin müxtəlif şəkildə inkişafında müşahidə olunur. D.Bikerton N.Xomskinin dilin anadangəlmə faktorlar əsasında yaranması faktlarının uğursuz olmasını iddia edir.

O insanlar ki, uşaqların dili necə qəbul etməsini öyrənirlər bu məsələdə fərqli iddialar ortaya qoyurlar. Belə ki, uşaqların dili sərbəst qavramaları, yaxud dildə sərbəst danışmaları üçün müəyyən illər lazımdır. Bu faktıdır ki, biz həyatımız boyu yeni sözlər öyrənirik və bu proses dilin qəbulunun bir anlıq olması fikrini bizdən uzaqlaşdırır. Uşaqların dil qavrama qabiliyyətini nəzərdən keçirək. Uşaqlar nə ilə başlayırlar? Mənasız ifadələrlə. Bu mənasız sözlərlə başlayan danışığ sonda tam nəzarət olunan insan dilinə çevrilir. Bu zaman ilkin mərhələ ilə son mərhələ arasında

fərq təbii ki, müşahidə olunur (2, s.198). Şübhəsiz ki, fərddən asılı olaraq dilin inkişafı bəzilərinə daha asan, bəzilərinə isə bir qədər fərqli şəkildə gedir. Onların bəzilərinin bir qədər çətin danışması, bəzilərinin şirin, bəzilərinin kobud və s. şəkildə danışmalarından asılı olmayaraq nəticə eynidir, yəni tam nəzarət olunan dildir. Bu inkişaf prosesində söz öyrənmə, ümumi təcrübə, ümumi dünyagörüşü və s.-dən asılı olaraq dilin bir göz qırpımında, yaxud bir anda qəbulu xarici faktorların təsiri olmadan inkişafı inamına olan faktı şübhə altına alır. N.Xomski və onun tərəfdarları dilin anadangəlmə, yaxud başqa bir termin işlətsək dilin bir anda yaranması faktının yanlış olduğunu irəli sürür (20, s.202). D.Bikerton iddia edir ki, N.Xomski bu nəzəriyyəsini heyvanlar tərəfindən dilin qəbul edilməsinə də aid edir (20, s.20). Bu isə tamamilə başqa bir məsələdir. Təbii ki, uşağın dili qəbul etməsi ilə heyvanın dili qəbul etməsi eyni tutula bilməz. N.Xomskinin səhvi ondadır ki, o mərhələləri eyniləşdirir. Belə demək daha düzgün olar ki, o, prosesi vəziyyətə çevirir. Xomski vəziyyəti qəbul edir və bütün həyatı boyunca da bunu düşünmüşdür. Bəzi dilçilər düşünür ki, o, (Xomski) dilin inkişafını prosesdən daha çox vəziyyətlə bağlayır (3, s.101). O, dilin icrası ilə elə davranır elə bil ki, o orada mövcuddur hətta heyvanlarda belə. Digər dilçilər isə iddia edirlər ki, protodil adlanan bir şey yoxdur, çünki birləşmə, əlaqə olmasa sözləri bir yerə düzmək mümkün deyil, birləşmə yarananda isə sən artıq dildən istifadə edirsən və hər hansı bir protodildən söhbət belə gedə bilməz. D.Bikerton qeyd edir ki, Hauser – Xomski – Fitch-in dilin inkişafı barədə modeli protodilin heç bir növünə imkan vermir. O yazır: “Bu tamamilə məntiqi anlamdır ki, protodil ya rekursiv əməliyyatda yaranır, yaxud o məlumdur” (20, s.187).

D.Bikertonun hibrid və kreolla dillərilə apardığı eksperiment dilin inkişafının məntiqi truizm üstünlüyünü sübut edir. O yazır ki, hibrid və kreollar fərqli yollarla sözləri bir araya gətirirlər. Kreol danışanları digər insanların sözləri necə bir araya gətirib tam bitkin dildə danışdıqları kimi sözləri bir-birinin ardınca işlədirlər. Bu hierarxik ağaca bənzər quruluşdur – semantik, $A+B \rightarrow [AB]$, $[AB]+C \rightarrow [[AB] C]$ və s. Bu o prosesdir ki, Xomski onu “birləşmə” adlandırır. Hibrid danışanları isə sözləri

ipə düzülmüş mirvari kimi bir-birinin ardınca düzülür. Yəni $A+B+C$ və s. Və “birləşmə” ilə qarşılaşdırıldıqda A və B arasındakı əlaqə B və C arasındakı əlaqədən fərqli deyil. Odur ki, D.Bikerton bu nəticəyə gəlir ki, “protodil $A+B+C...$ və s.-dən ibarətdir və oralarda “Birləşmə” mövcud deyil”. N.Xomski bu barədə yazır: “Bu ümumi inamdır” və tamamilə səhvdir. $A,b,c...$ uzlaşması “Birləşmə” ilə formalaşır: $\{a,b\}$, $\{\{a,b\}c\}$ və s... Əgər bu əməliyyatı “Birləşmə” əlavə etməklə əlaqəlilik prinsipi ilə mürəkkəbləşdirsək o halda $\{, \}$ və $a,b,c...$ kimi əlaqəliliyin qarşısını alırıq. (20, s.187).

Dilin tədqiqi ilə məşğul olan alimlərin gəldiyi nəticəyə əsasən əlaqəlilik prinsipi məntiqdə və riyaziyyatda olan bir prinsipdir və bunun ifadə etdiyi yeganə anlam əsl mənaya təsir etməyən mötərizənin qoyulması, yaxud götürülməsidir (20,s.188). Mötərizənin götürülməsi rəqəmə təsir etmir. – $(1+3)+2$ nəticə altıdır, $1+(3+2)$ və hətta $1+3+2$ nəticə hər üç halda eynidir (20, s.189).

Gördüyümüz kimi, məntiqi formulanın, yaxud toplama rəqəmi göstərən mötərizəni götürmək bəzən heç bir mənə ifadə etmir və dildə bu hər hansı bir forma və quruluşla tətbiq olunmur. Belə ki, [ingilis[dil müəllimi]] [[ingilis dili] müəllimi] mənəsi ilə eyni deyil. 1-ci halda o mənəni ifadə edir ki, təsadüfən ingilis olan dil müəllimi, ikincisi ilə birincidən fərqli olan ingilis dili müəllimi. Mötərizəni dəyişməklə mənəni dəyişirsən, yaxud dəyişmək olar. Mötərizəni tamamilə götürmək isə mənəni tamamilə çoxmənalı edəcək (20, s.190).

Digər daha məşhur nümunəyə baxaq:

[Yaşlı [kişilər və qadınlar]] və [[yaşlı kişilər və qadınlar]. Belə ifadələr arasındakı fərqlər intonasiya xüsusiyyətləri ilə fərqləndirilir. Yuxarıdakı nümunədə [ingilis[dil müəllimi]] nümunəsində vurğu “ingilisin” üzərinə düşür, digər nümunədə isə [[ingilis dili] müəllimi] nümunəsində isə “dilin” üzərinə düşür (20, s.190).

D.Bikertonun yazdığına əsasən protodildə məsələn, hibridin erkən mərhələsində sözlər arasında quruluş əlaqəsi yoxdur, amma semantik əlaqə mövcuddur. Ona görə də mənə fərqliliyinə apan ekvivalentlik müşahidə olunmur. Bundan əlavə, insanlar hər hansı sözləri ardıcıl düzmək üçün protodildə olduğu kimi,

sözləri ipə mirvari düzən kimi düzməli olurlar. Birləşmə ancaq cümlənin səciyyəsinə qaydaya salır. İstər paraqraflar, istər fikirlər, istər kitablar, yəni nəyi istəyirsən bunların tərkibində sözlərin birləşdirilməsində heç bir limit yoxdur. N.Xomski inanır ki, ilk əvvəl insanın düşüncəsi yaranıb və bu da sonra dili yaradır. D.Bikerton isə inanır ki, ilk əvvəl dil yaranır və sonra insan düşüncəsini yaradır.

Danışıqda mövcud olan yığılma siqnalları sözlər demək deyil. Onlar ikonik və yaxud indeksional siqnallardır. Siqnallar sözlər ola bilər və onlar sözlərdə anlamları yaradır protodil yaranmasından əvvəl mövcud olmuşdur. Yığılma ilə əlaqədar olan siqnallar heyvan ünsiyyət sistemini əvəz edən protocalı siqnallarla əvəz oluna bilər (20,s.209).

Tədricən səs onu yaradan situasiyadan ayrılır. Eyni vəziyyət beyində əks olunur. Mamont səsin yaranmasına səbəb olur. Bəs bunlar HÜS-siqnallarından (heyvan ünsiyyət sistemi) necə fərqlənir? Məsələn, əgər belə bir siqnal gələrsə “Tələs”, yaxud “Gəl” belə siqnallar yığılma senariya nəticəsində yaranan siqnallardır, deyə bilərik. Situasiya və siqnalların əlaqəsinin yaranması hətta protodildə belə görünür (20, s.256).

Sözlərlə edə biləcəyimiz işlərin sayı-hesabı yoxdur, desək səhv etmərik. Belə qənaətə gəlirik ki, canlı və qeyri canlılar arasındakı sərhəd sintaksisdən daha çox simvollar vasitəsilə yaranır (30, s.23). Heyvanların, daha doğrusu meymunların edə bilmədiyi, amma insanların edə bildiyi bir iş var, o da sintaksisdir. Amma güman edərk ki, insanlar sintaksislə ifadə edə bilmədiklərini simvollarla ifadə edə bilərlər. Hansı sözlər protodilə ilk gəlmişdir və bunun hansısa bir fərqi varmı? (30, s.100). Xatırlayaq ki, dil üçün ilkin seçilmiş sözlər – uşaq qayğısı, qeybət, evə getmə, sosial maneərlər və digərləri hesab olunur. İndi belə bir eksperiment aparaq: bizə çox əhəmiyyətli görünən 10 sözün siyahısını tutaq. Siyahını yazdın və sonra özünə sual ver: bu sözlərin yaranmasına nə motivasiya verə bilər? Sən nədən başlayacağını bilməyəcəksən. Alimlərin gümanı belədir ki, bizim əcdadlarımızın heç biri lüğət yaratmağa çalışmayıb, çünki onlardan heç biri nə etdiyini və nə etmək üzrə olduğunu bilməyib, yaxud onları öyrənməyə çalışmayıb. Onlar sadəcə olaraq sözləri bir-birinin

ardınca düzüblər və danışblar. Hətta Xomskinin iddia etdiyi kimi sintaksisdən də belə istifadə etməyiblər.

F.Y.Veysəlli hesab edir ki, dil elə bir əlaqələr şəbəkəsi və bu şəbəkənin elə bir vahidlər sistemidir ki, bütün fərdləri bir-birinə bağlayır, o fərdin fəvqündə durur, abstraksiyadır, sosial instrumentdir (2, s.100).

Beləliklə, məlum olur ki, insan dilinin yaranması, fərqi yoxdur söhbət dünyanın hansı yerindən gedir getsin məlum olmayan amillərə əsaslanır. Baxmayaraq ki, bu barədə fərqli fikirlər mövcuddur, amma *tam nöqtəsi qoyula biləcək* fakt mövcud deyildir. İndiyə kimi söylənilmiş hər bir fakt yalnız ehtimallara əsaslanır. Müşahidə etdikdə görürük ki, istər yerli alimlərin dil haqqındakı nəzəriyyələrində, istərsə də xarici dilçilərin dilin yaranması ilə bağlı araşdırmalarında bütün faktlar oxşar əsaslarla müdafiə olunur. İlk insan mövcud olub və onun mövcudluğundan sonra dil yaranır, işlədilir və sonrakı, daha dəqiqi bugünkü mərhələsinə gəlib çatır. Tədqiqat işimiz Şimali Amerika aborogenləri, onların dilləri, işlətdikləri sözlər və həmin sözlərin ingilis dilində təzahür etməsi olduğundan qeyd edə bilərik ki, yazdığımız faktlar aborogen dillərində də eyni iddiaya söykənir.

Aborogenlərin tarixinin araşdırılması antropoloji, sosioloji faktorların öyrənilməsinə marağın artması ilə, dilin lüğət tərkibində rast gəlinən terminlərin öyrənilməsinin əvəzlənməsindən sonra diqqət mərkəzinə çevrilməyə başlamışdır. E.Sepir “Mədəniyyət, dil və şəxsiyyət: Seçilmiş əsərlər” kitabının ikinci fəslini Şimali Amerika aborogenlərinin dillərinin tədqiqinə, onların mədəniyyətlərində, düşüncələrinin və şəxsiyyətlərinin formalaşmasında müşahidə olunan nüansları geniş şəkildə tədqiq etmişdir. Onun adını qeyd etdiyimiz əsərinin üçüncü fəslində isə Şimali Amerika aborogen mədəniyyətinin araşdırılmasına sərf edilmişdir. Aborogenlərdən danışarkən Sepir xüsusilə irq və dil konseptləri üzərində dayanır və iddia edir ki, irq və dil bir-birilə üst-üstə düşməyən fərqli konseptlərdir və onlar eyni müstəvidə nəzərdən keçirilə bilməz. Onun iddiasına əsasən mədəni və linqvistik sərhədlər eyni deyildir. E.Sepir “Dil: nitqin öyrənilməsinə giriş” kitabında yazır ki, linqvistik

parçalanma və dil və mədəniyyət daxili psixoloji səbəblərdən deyil, tarixi səbəblərdən bir-biri ilə uzlaşır (14, s.207).

E.Sepirin araşdırmalarına əsasən Şimali Amerika aborogenləri X.Kolumb Amerikanı kəşf edənə kimi təəccüblü dərəcədə çoxlu dillərdə danışmışdılar (13, s.167). Onların arasında *Sioux* və *Navaho* adlı dillər hələ də inkişaf edən və danışılan dillər hesab olunur. E.Sepir yazır: “Şimali Amerika aborogenlərinin danışdıqları dillər bir-birindən tam fərqlənirlər: lüğətlərinə, fonetikalarına və qrammatik formalarına görə” (38, s.167). Şimali Amerika dillərinin “Powell təsnifatına” görə həmin ərazidə danışılan 55 dil ailəsi mövcuddur. Həmin dil ailələri öz mənşələrini Qərbi İndiyadan, Floridanın cənub-şərq sahillərindən götürmüş hesab olunurlar (37, s.168).

E.Sepir Şimali Amerikada danışılan dillərin və onların ailələrini, həmçinin danışıldıqları əraziləri araşdırmış və həmin dil qruplarının tam təsvirini vermişdir. Sepir yazır ki, Şimali Amerika aborogenlərinin dil qruplarından 37-si Sakit Okeanın sahillərində, 22 isə Sakit Okean ərazisinə daha yaxın sahillərdə danışılır. Sakit Okean əraziləri ilə yanaşı Aşağı Mississipi ərazisində və Körfəz boğazında da bu dillərdən danışılanı vardır. Bu ərazidə əsasən *Eskimo* dil ailəsi mövcuddur ki, onlardan əsasən *Eskimo* dialektində danışılır. Atlantik Okeanı sahillərində əsasən *Algonkian* dil ailəsi mövcuddur. *Iroquoian* dil qruplarından əsasən üç ərazidə danışılır: Eri və Ontario gölləri ərazilərində, Kaliforniyanın şimal hissəsində və Virciniyanın şərqində və Müqəddəs Lorens ərazilərində danışılır (39, s.138-141). *Muskoqian* dil qruplarından Mississippinin şərq sahillərində Körfəzə yaxın yerlərdə, Florida və Corciya ərazilərində Tennessee və Kentakinin şimal ərazilərində danışılır. *Siouan* dil ailəsi əsasən dörd coğrafi ərazisini əhatə edir - Virciniyanın şərq ərazilərində, Kaliforniyanın Şimal və Şərqində Mississipi yaxınlığında Missouri dərəsi yaxınlığında danışılır. *Caddoan* dil qruplarından əsasən Texas və Luiziananın şərq düzənliklərində, Şimali və Cənəğgubi Dakotata danışılır (37; 38).

Şimali Amerika aborogenlərinin dillərinin mürəkkəb təsnifatı tarixi həqiqətlərə əsaslanır. Şimali Amerika aborogenlərinin dillərinin təsnifatına ilk cəhd Albert Gallant tərəfindən 1836-cı ildə göstərilmişdir. Bəzən “Şimali Amerika dilçiliyinin

atası” adlandırılan Gallant Şimali Amerikada ilk əvvəl 28 dil ailəsi olduğunu, daha sonra isə, daha dəqiqi 12 il sonra 32 dil ailəsinin olduğunu faktlarla əsaslandırmışdır (66, s.206). Vurğulamaq lazımdır ki, Gallantın təsnifatı Şimali Amerika aborogen dillərinin təsnifatında əsas dönüş nöqtəsi hesab olunur. Amerikalı dilçi Meri Haas yazır: “Gallantın təsnifatı Şimali Amerika aborogenlərinin dillərinin öyrənilməsi və təsnifatının verilməsində genealoji cəhətdən əsas istiqamət hesab olunur. Bu Povelin təsnifatına qədər belə hesab olunur” (51, s.108-24). Qeyd etməliyik ki, E.Sepir, C.V.Povel və digərləri kimi Gallant da Şimali Amerika aborogenlərinin dillərinin bir-birləri ilə əlaqəli olduğunu iddia etmişdir. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, Şimali Amerikada mövcud olan bu dillərin bir-birilə ilə sıx əlaqəsi vardır.

On doqquzuncu əsrin ikinci yarısından başlayaraq Şimali Amerika aborogenlərinin dillərinin öyrənilməsinə maraq getdikcə artmağa başladı. Əsrin sonlarına yaxın iki iddialı şəxs var idi. Onlar Şimali Amerika aborogen dillərinin təsnifatını verməkdə iddialı idilər. Onlardan biri Daniel Brinton idi. D.Brinton amerika aborogenlərinin dilləri, mədəniyyətləri və s.-ləri öyrənməkdə çox maraqlı idi və demək olar ki, bütün həyatı boyu bu araşdırmalarla məşğul olmuşdur. Fakt var ki, o, həkimlik sənətini yarımçıq qoymuş və həyatını Amerika hindilərinin dillərinin, mədəniyyətlərinin öyrənilməsinə sərf etmişdir (24, s.8). Bu məsələdə D.Brintonla yarışan ikinci tədqiqatçı C.V.Povel idi. Amerika Etnologiya Bürosunun yaradıcısı və direktoru olmuş C.V.Povel Şimali Amerika hindilərinin dillərinin öyrənilməsilə bağlı geniş tədqiqatları ilə tanınır. O, (Povel) Şimali Amerika aborogenlərinin dillərinin təsnifatını ətraflı şəkildə tədqiq etmiş və öyrənmişdir. Brintonun Şimali Amerika aborogen dillərinin təsnifatı ilə əlaqəli yazısı 1891-ci ildə çap olunmuşdur. Qeyd etməliyik ki, Povelin də təsnifatı həmin ilə təsadüf edir, amma onun təsnifatı çap şəklində 1892-ci ildə işıq üzü görür. Hər iki tədqiqatçının təsnifatı eyni sahəni əhatə edirdi. Fərq onda idi ki, Brinton Şimali və Cənubi Amerika aborogen dillərinin təsnifatını verdiyi halda, Povel ancaq Şimali Amerika aborogen dillərinin təsnifatını izah etmişdir. Brinton 1891-ci ildə “The American Race” (“Amerika irqi”) adlı kitabını çap etdirir. O, (Brinton) həmin kitabında öz təsnifatını dilə əsaslanan bütün

Amerika irqinin araşdırılmasını əks etdirən ilk sistemli tədqiqat kimi təqdim edir (24, s.35). Brinton ilk əvvəl Şimali Amerikada 80 dil ailəsi hesablamışdır və qətiyyətlə iddia edirdi ki, bu dillərin ailələrinin əsasları eynidir. O yazır: “Amerikalıların psixi cəhətdən eyniliyi onların dillərinin ən yaxşı formada təsvir olunmuşdur” (24, s.50). Araşdırmamız zamanı maraqlı bir faktla rastlaşdıq. Brinton və Povel arasında sözlə əks olunmayan bir mübarizə hiss olunurdu. Məsələn, Brinton özünü təsnifatının müəllifi kimi təqdim etdiyi halda, Povel özünü təsnifatının müəllifi kimi deyil, supervayzer (müşahidəçi) kimi təqdim edirdi. Odur ki, Brinton 1891-ci ildə Poveldən xahiş edəndə ki, Amerika Etnoqrafiya Bürosunda olan Şimali Amerika aborogenlərinin dillərinin təsnifatı ilə tanış olsun, Povel belə bir şərt qoymuşdur: “Siz bu materiallara o halda baxa bilərsiniz ki, söz verəsiniz ki, onlardan işinizdə istifadə etməyəcəksiniz”. Bu şərt Brintonu olduqca hiddətləndirmişdir. L.Kroeber yazır ki, Povelin təsnifatı sonuncu hesab oluna bilər (60, s.8). Povelin təsnifatında Şimali Amerikada 58 dil ailəsi təsvir olunur. Qeyd etməliyik ki, uzun illər Povelin təsnifatı bəyənilmiş və dəstəklənmişdir. Onun təsnifatı yarım əsr əvvəl Gallant tərəfindən bünövrəsi qoyulmuş təsnifatın tamamı hesab olunurdu (57, s.49-60).

E.Sepir Povelin işini sanballı iş hesab edirdi və yazırdı: “Şimali Amerika aborogenlərinin dillərinin dilçilik binasının qurulmasının əsasıdır” (37, s. 170). Doğrudur, demək olmaz ki, Povelin təsnifatı bütün dilçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Məsələn, Ləmb (1964), Cəmpbel və Mithun (1979) tərəfindən fərqli iddia səsləndirilmişdir (27). Onların iddialarına əsasən bu genealoji təsnifatda iki səhv olmuşdur. Birincisi bəzi bir-birinə aid olmayan dillər bir yerdə göstərilmişdir. Cəmpbel yazır: “Bu fakt heç bir tərifə dəyməz. Onun yazdığına əsasən “Povelin birliyi” (Powell’s units) adlanan dillər ailəsi düzgün təqdim olunmayıb. Onun iddiasına əsasən, Povel daha yüksək dil ailələrini təqdim etməmişdir. Amma ondan fərqli olaraq, Brinton nəinki *Uto-Aztecan* dil ailələrini müəyyən etmişdir, eyni zamanda da onları adlandırmış və yazmışdır ki, bu dil ailələri arasındakı bağlılıq tamamilə sorğu-sualsız qəbul edilməlidir (24, s.69).

Alimlərin Şimali Amerika aborogen dillərinin təsnifatı barədə fərqli iddiaları olmalarına baxmayaraq, Şimali Amerika aborogen dilləri arasında lüğət, fonetik, orfoqrafik oxşarlıqlar müşahidə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mürəkkəb dillərin lüğətində, fonetikasında, yazısında müşahidə olunan faktlar hələ də öz ilkin çağındadır, deyə bilərik. Şimali Amerika Dillərinin təsnifatını verən alimlər arasında E.Sepirin rolunu unutmamaq olmaz. E.Sepir “Mədəniyyət, Dil və Şəxsiyyət: Seçilmiş esselər” kitabında Şimali Amerika aborogen dillərinin təsnifatını belə verir (37, s.170):

I. Eskimo-Aleut

II. Algonkin-Wakashan

1. Algonkin-Ritwan

(1) Algonkin

(2) Beothuk

(3) Ritwan

(a) Wiyat

(b) Yorok

2. Kootenay

3. Mosan (Wakashan-Salish)

(1) Wakashan (Kwakiuyt-Nootka)

(2) Chimakusn

(3) Salish

III. Nadene

1. Naida

2. Continental-Nadene (1) Tlingit

(2) Athabaskan

IV. Penutian

1. Californian Renutian

(1) Miwok-Costanoan

(2) Yokuts

- (3) Maidu
- (4) Wintun
- 2. Oregon Penution
  - (1) Takelma
  - (2) Coast Oregon Penution
- 3. Kalapuya
- 4. Tsimshian
- 5. Plateau Penution
  - (a) Coos
  - (b) Siuslaw
  - (c) Yakonan
- 1. Chnook
- 4. Tsimshain Penitian
  - (1) Sahaptin
  - (2) Waiilatpuan (Molala-Cayuse)
  - (3) Lutuami (Klamath-Modoe)
- 6. Mexican Remitian
  - (1) Mixe-Zoque
  - (2) Nauve

Bölgünün bir qismini verdik. E.Sepir yazır ki, Amerika hindilərinin dilləri fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən kəskin fərqlənir. E.Sepirin yazdığına əsasən bu dillərdən bəziləri quruluşuna görə “polisintetik”-dir, yuxud buna “holofrasik” də deyilir. Sepir *Algonkian*, *Yana*, *Kwakaute-Nootna* dillərini polisintetik hesab edir. Povelin yazdığına əsasən isə *Takelma* və *Yonuts* dilləri şəkilçili dillər hesab olunur (37, s.171).

E.Sepir yazır ki, Şimali Amerika dillərindən *Yana* dili şəkilçili dil hesab olunur, amma o da ingilis dili kimi analitik keyfiyyətləri özündə ehtiva edir. Sepir *Coos* dilində belə bir nümunə verir: “yāhanauma wild jidjigum maha’ nigi” – bu cümlə ingilis dilinə belə tərcümə olunur: “icazə verin hər birimiz qərbə tərəf üz tutaq” (37,

s,172). E.Sepirin yazdığına əsasən bu cümlə özündə üç növü ehtiva edir – kök element – yə- “hər birimiz”; formal element –ha-, -nauma- “hərəkət edək” və şəxs şəkilçisi –nigi “we”. Sepir yazır ki, belə konstruksiyalar yerli Amerika dilləri üçün qeyri-adi deyil. Şimali Amerika dilləri fonetik cəhətdən də bir-birlərindən tamamilə fərqli hesab olunurlar (37,s.175). Məsələn, *Pawnee* dili sadə samit quruluşlu dil hesab olunur, *Coos* dili isə mürəkkəb samit quruluşuna malik olan dil hesab olunur (37, s.176).

Şimali Amerika aborogen dillərinin linqvistik quruluşu E.Sepirin sxemində belə bölünür:

1. *Eskimo Aleut* dilləri polisintetik hesab olunur. Onlarda ancaq son şəkilçilər vardır, heç bir ön şəkilçi onlarda müşahidə etmək olmaz.

2. *Algonkin-wakashan* dilləri polisintetik hesab olunur.

3. *Nadene* dilləri ton dilləri hesab olunur.

4. *Penutian* dilləri quruluşuna görə daha sadə dil hesab olunur.

5. *Nokan-Sionan* dilləri aqlütinativ dil hesab olunur.

6. *Aztec-Tanoan* dilləri də polisintetik hesab olunur (37,s.178).

Daha sonra illər ərzində digər dilçilər aborogen dillərinin təsnifini verməyə çalışmışlar. B.Uorf *Penutian*, *Az-tec Tanoan*, *Zuni*, *Mayan*, *Totonacan* və *Tunica* dilləri arasındakı əlaqənin Macro-Peutian filumunu təklif etmişdir (73, s.100). Xatırlatmaq istərdik ki, B.Uorf öz iddialarının təsdiqini vermək üçün heç bir əsaslı mənbə hazırlayıb təqdim etməmişdir. Odur ki, onun bu barədəki ehtimalları tutarlı mənbə hesab edilə bilməz.

Layl Riçard Kəmpbel amerikalı alim və Şimali Amerika aborogen dillərinin öyrənilməsilə məşğul olan dilçi kimi tanınır. O, “Doğma Amerikanın Tarixi Dilçiliyi” (“The Historical Linguistics of Native America (1997)) lüğətinin tərtibçilərindəndir. L.Kəmpbel Şimali Amerika dillərinin tarixi mənşəyini aşağıdakı bir neçə yerə bölmüşdür: (27, s.178)

1. Tək, bir-dil miqrasiyası (çox geniş qəbul edilməyən forma)

2. Dilçilik cəhətdən nadir olan miqrasiya (Edvard Şapir tərəfindən bəyənیلən forma)

3. Çoxformalı miqrasiya

4. Çoxdilli miqrasiya

5. Qədim dünyadan əlaqəli olan axın.

6. Bering Boğazından başlayıb Sakit Okean boyunca yayılan miqrasiya.

L.Kəmpbelin tədqiqatına əsasən Şimali Amerikada təxminən 296 dil danışılırdı (27, s.189). Bu dillər 29 Şimali Amerika dil ailəsinə aiddir. *Na-Dené*, *Algic*, və *Uto-Aztecan* ailələri həmin dil ailələri arasında ən genişləri hesab olunur. *Uto-Aztecan* dilində ən çox danışılır, təxminən 1.95 milyon insan bu dildə danışır. *Nahuatl* dilində 1.5 milyon danışılır. *Na-Dené* dilində təxminən 200.000 insan danışır. *Cree* və *Ojibwe* dillərində 180.000 şəxs danışır (27, s.200).

L.Kəmpbelin tədqiqatına əsasən Şimali Amerika aborogen danışq dilləri belə qruplaşdırılır:

A dai	Algic	Alsea	Atakapa	Beothuk	Caddoa n	Cayuse	Chimakua n	Chimarik o
Chinook an	Chitimac ha	Chumash an	Coahuilteco	Comecrud an (United States and Mexico)	Coosan	Cotoname	Eskimo– Aleut	Esselen
Haida	Iroquoian	Kalapuya n	Karankawa	Karuk	Keresan	Kutenai	Maiduan	Muskoge an
Na-Dené (United States, Canada and Mexico)	Natchez	Palaihnih an	Plateau Penutian (also known as Shahapwailuta n)	Pomoan	Salinan	Salishan	Shastan	Siouan
Siuslaw	Solano	Takelma	Tanoan	Timucua	Tonkaw a	Tsimshian ic	Tunica	Utian (Miwok-

								Costanoa n)
Uto- Aztecan	Wakasha n		Wappo	Wintuan	Yana	Yokutsan	Yuchi	Yuki
Yuman- Cochimi	Zuni		Washo					

S.Potter yazır ki, 1787-ci ildən 1861-ci ilə qədər Vətəndaş Müharibəsinin başlanğıcına kimi Appalaçi və Allogenlərin qərbində yeni ştatlar yaradılır və oraya İrlandiya və Almaniyadan böyük axınla yeni mühacirlər gəldilər. Vətəndaş Müharibəsinin sonlarından skandinav, slavyan və italyanların gəlişi etnoqrafik cəhətdən üçüncü dövr kimi qeydə alınmışdır (69, s.57).

XIX əsrin əvvəllərində bir milyon skandinav, yaxud İsveç və Norveç əhalisinin 1/5 hissəsi Atlantik okeanını keçib Minnesotada və Yuxarı Mississipi ərazisində məskunlaşdılar. Onların ardınca isə milyonlarla çex, slovak, polyak, yuqoslav və italyanlar gəldilər, özü də onların siyahısı sonradan həmin ərazidə tələsik məskunlaşmış insanlar tərəfindən artırılmışdı. Fransız və ispan əhalisinin əlavə edilməsilə Böyük Şimali Amerika Respublikası yarandı və buraya orta qərbdə yerli amerikan hindiləri, aborogenlər və eyni zamanda, Sakit Okean sahillərinə gələn çinli və yaponlar da əlavə olundu, bununla da Birləşmiş Ştatların kosmopolit xarakteri yaranmış oldu. Daha sonra Afrikadan gələn hindilərin sayı 12 milyona çatdı. Həmin vaxta kimi Vaşinqton və Cefersonun, Cəkson və Linkolnun nitqləri heç vaxt təhlükə qarşısında olmamışdı. Mühacirlərin dillərinin tamamilə mənimsənilməsi ingilis dilinin təhlükədə olmadığını sübut edirdi. Yaxud Luizianadan olan fransızlar, Pensilvaniyadan olan almanlar, Minesotadan olan skandinavlar, yaxud slavyanlar və Miçiqandan olan italyanların 3-cü və 4-cü nəsilləri ingilis dilində anlamağı, danışmağı, oxumağı və yazmağı bacarmaya bilməzdilər (69,s.100).

Yazıda, lüğət və leksikada, tələffüzdə, danışq dilinin sintaksisində və şivədə olan fərqlər qalmaqdadır. Şimali Amerika orfoqrafiyasının fərqli irsi cəhətləri geniş şəkildə N.Vebster (Noah Webster) (1758-1843) tərəfindən araşdırılmışdır. Onun “Şimali Amerika orfoqrafiya kitabı” (Northern American Spelling Book) 1783-cü

ildə çap olunmuşdu, sonra isə 1828-ci ildə “İngilis dilinin Şimali Amerika lüğəti” (Northern American Dictionary of the English Language) adlı lüğəti çapdan çıxmışdır.

İngilis dilində işlədilən ilk aborogen söz ilk dəfə “Kapitan Kukun Jurnalı” adlı jurnalda işlədilmişdir (28). Həmin jurnalda yazılmış məqalədə bir heyvan adı çəkilir: “Bu bir tazı idi, siçan rəngində, çox incə və cəld. Həmin jurnalda təsvir olunan bu heyvanı Kuk belə adlandırır: “yerlilər onu “Kangooro”, yaxud “Kanguru” adlandırırdılar. Bu söz ingilis dilinə keçən ilk aborogen söz hesab olunur (46, s.178). Geyl yazır ki, ingilis dilinin lüğət tərkibində belə sözlərə çox rast gəlmək olar (42, s.199-203). Faktır ki, bir çox aborogen sözlərin mənşəyi və mənası yazılmır. Amma R.Dikson, V.Ramson və M.Tomas tərəfindən tərtib olunmuş “İngilis dilində Avstraliya aborogen sözləri: onların mənşəyi və mənalari” (“Australian Aboriginal Words in English: their origin and meaning”) adlı lüğəti tam dolğun və əhatəli yazılmışdır. Elə bu səbəbdən də lüğətin ikinci nəşri 2006-cı ildə yenidən reallaşmışdır (35).

C.Henderson və V.Dobson tərəfindən tərtib edilmiş lüğətə əsasən bu qərara gəlinir ki, yer adları ingilis dilində əsas aborogen alınma sözlər hesab olunur. Yer adları əsasən aşağıdakı sonluqlarla qurtarır: '-dah /-da' or '-bah /-ba'. Aborogen sözlər hesab olunan yer adları belə qurtarır: Pinkenba [Yugara] = “place of long-necked turtle” (hərfi tərcüməsi- “uzun boğazlı tısbağanın məskəni”), Elimbah [Yugambah] = “place of grey snake” (“boz ilanın məskəni”). Digər sonluqlar: ‘-dilla /-billa’ “su” mənasını əks etdirir. Məsələn Muckadilla [Gunggari] ‘plenty of water’ (“çoxlu su olan ərazi”) mənasını verir. İnsan adlarında müşahidə olunan aborogen ifadələr: Wamuran [Kabi Kabi], Obi Obi [Kabi Kabi] və Guthalungra [Biri]. Elə yer adları da var ki, onlar həmin ərazilərdəki mənzərələrin təsvirini əks etdirirlər: Burgowan [Butchulla] – “flat where there are dogwood trees” (“zoğal ağaclarının olduğu sahə”) mənasını ifadə edir; Wandoan [Barrungam] – “flat where grey possums are plentiful” (“çoxlu boz possumlarının olduğu sahə”) mənasını ifadə edir; Goondiwindi [Gawambaraay] – “the McIntyre River where waterbirds used to nest and refers to the bird droppings on the rocks” (“Mcintyre Çayının sahili nəzərdə tutulur. Həmin

ərəzidə su quşları özlərinə yuva qurur və əsasən qayaların üstündə gəzişirlər”) – mənasını əks etdirir (40).

C.Hendersen və D.Veronikanın lüğətinə əsasən ingilis dilində müşahidə olunan aborogen yer adlarını belə sıralaya bilərik (40;80):

- Alcheringa – “dream” (“arzu”) mənasını verir;
- Belyando – ‘no go’ (“yol yoxdur”);
- Chinchilla – “Cypress tree” (“sərv ağacı”);
- Dulbydilla – ‘black waterhole’ (“qara su çuxuru”);
- Eungella – ‘land of cloud’ (“buludlar aləmi”);
- Giangurra – ‘village of the wild rose thorn’ (“yaban gülü tikanı olan kənd”);
- Humpybong – ‘dead or empty houses’ (“ölü, yaxud boş evlər”);
- Indooroopilly – ‘gully of leeches’ (“zəli yarıq”);
- Jambin – ‘echidna’ (“məməli heyvan”);
- Kirrama – Şimali Amerika aborogenlərinin adlandırdığı yer adı;
- Minbun – ‘possum’ (“possum”);
- Nunga Island – ‘clam’ (“sıxac, mollusk”);
- Oolandilla – ‘place of timber’ (“ağacları olan ərazi”);
- Quilpie – ‘curlew’ (“Kocagöz” quş);
- Sillago Island – ‘whiting’ (yerli amerika aborogenləri bəzi bazar günlərini xüsusi əlamətə uyğun olaraq “Ağbazargünləri” adlandırırlar);
- Taromeo – ‘wild limes’ (“bərək, məhkəm əhəng”);
- Ubobo – ‘wild arrowroot or orchid’ (“yaban arator ya arxideya”);
- Wyangapinni – ‘mother mountain’ (“ana dağ”);
- Yungaburra – ‘silver ash’ (“gümüş kül”); və s.

Şimali Amerika aborogenlərinin dillərindən ingilis dilinə keçən bir qrup sözlərin siyahısını təqdim edirik (40; 80):

Sözlər	Mənaları	Tərcümələri
--------	----------	-------------

Mississippi	great river	böyük çay
Michigan	great sea	böyük dəniz
Eskimo	people of dirty water	çirkli su olan ərazidə məskunlaşan insanlar
Apishamore	something to lie down upon	üstünə uzanılacaq bir şey
Atamasco lily	rain lily	yağış zanbağı
Babiche	cord, thread	Tikan
Caribou	snow-shoveler	Qar kürəyi
Caucus	Counsel	danışan, söhbət edən
Chinkapin	red squirrel	qırmızı dələ
Cisco	greasy-bodied [fish]	yağlı balıq
Hackmatack	snowshoe	qar ayaqqabısı
Hickory	milky drink made with hickory nuts	Şimali Amerikada yetişən şabalıda bənzər bitki qarışığı ilə olan südlü içki
Hominy	ground/beaten	Döyülmüş/vurulmuş
HuskyKinkajou	Wolverine	qısa ayaqlı məməli heyvan.
Kinnikinnick /kələk:ə'nik:an/	mixture	Qarışıq, müxtəlif çeşidli
Moccasin	Shoes made from skin	dərindən hazırlanan ayaqqabılar
Moose	A kind of deer	maral ailəsinə məxsus

		nəhəng maral növü
Mugwump	war chief	Müharibə başçısı
Muskellunge	ugly pike	Eybəcər durnabalığı
Muskeg	Swamp	Bataqlıq
Pecan	nut	Qoz
Pemmican	to make grease	Yağlamaq
Persimmon/pessi: min	fruit, berry	Meyvə, giləmeyvə
Pipsissewa	flower of the woods	Meşə bitkiləri, yabani bitkilər
Pokeweed	Weed	Alaq; alaq etmək
Pone	something roasted	Qızardılmış
Powwow	shaman	Şaman, cindar
Puccoon	to dream, to have a vision	Arzulamaq, xəyal etmək
Punkie	dust, ashes (+-ehs, a diminutive suffix)	Toz, kül dənəcikləri
Quonset hut	small long place	Kiçik uzun yer
Raccoon	Rump	Omba sümüyü
Muskellunge	ugly pike	Eybəcər durna balığı
Muskrat	at the surface of the water	Süyun üzərində
Opossum	white dog	Ağ it
Papoose	Baby	Körpə
Pipsissewa	flower of the woods	Meşə gülləri, yaban

		gülləri
Puccoon	the plant from which dye is made	Rəng alınan bitki
Woodchuck	“wood” and “chuck”	Doğra və kəs- ağac yeyən həşarat
Avocado	avocado or testicle	Avokada, yaxud yumurta,
Axolotl	male servant	Kişi xidmətçi
Cacao	<i>cacahuatl</i> [ka'kawa]	Kakao
Chia	from <i>chian</i>	Çiya (toxum)
Tamale	<i>tamalli</i> [ta'mal:i]	Dəniz məhsulu (ət)
Tule	reed, bulrush	Su bitkisi
Tomato	<i>tomatl</i> ['tomato]	Pomidor
Potato	sweet potato	Şirin kartof
Chocolate	<i>xocolātl</i> or <i>chocolātl</i> , which was formed from <i>xococ</i> “bitter” + <i>ātl</i> “water” (with an irregular change of <i>x</i> to <i>ch</i>).	Şokolad – “acı” və “su” sözlərindən yaranmış şirniyyat adı

Flora və fauna terminləri mənşəyini Latın dilindən götürmüşdür. Roma mifologiyasına görə Flora latın dilində “gül Allahı” mənasını verir. Bu termin həmçinin də “məhsuldarlıq, zənginlik Allahı” (“Goddess of fertility”) kimi də tərcümə olunur. Fauna “forest spirits” (“meşə ruhu, mənəviyyatı”) mənasını verir. Bəziləri bunu hər hansı bir coğrafi əraziyə aid olan yerli heyvan qrupları ərazisi kimi də təqdim edir. Bir qrup aborogen dilindən götürülmüş flora və fauna adlarını əks etdirən sözlər (80):

ballart	Exocarpos
barramundi	sea bass (lates calcarifer)
bilby	rabbit-bandicoots
bindii-eye	emex australis
bogong	a large Australian moth species
boobook	ninox boobook
brigalow	acacia harpophylla,
brolga	grus rubicunda
budgerigar	melopsittacus undulatus
coolabah	eucalyptus coolabah
cunjevoi	alocasia brisbanensis

C.Henderson yazır ki, amerika qitəsinin kəşfindən sonra cənubda ispanların və portuqaliyalıların, şimalda isə ingilislərin, fransızların, qismən də hollandların müstəmləkəçilik siyasəti həyata keçirildi (40). Onun yazdığına əsasən həmin dövrdə minlərlə yerli əhali qırılır və bu əraziyə xeyli zənci köçürülür. Araşdırmalara əsasən bu qənaətə gəlirik ki, həmin ərazidə hindilərin sayı olduqca çoxdur. Hindilər daha çox Meksika, Peru və Qvatemalada yaşayırlar. Şimali Amerika ərazisində də hindilər yaşamaqdadırlar. Hindilərin ümumi sayı isə 36,5 milyondur. Zəncilər isə, əsasən, ABŞ-da məskunlaşmışdır. Burada zəncilərin sayı təqribən 29 milyon hesab olunur (40).

Hansen K. və Hansen L. yazırlar ki, eskimoslar və aleutlar, əsasən, Şimali Amerikanın şimalında və Qrenlandiyanın cənubunda yaşayırlar. Şimali Amerikanın şimal-qərb sahilində isə oturaq balıqçılıqla məşğul olan əhali yayılmışdır. Şimali Amerikanın meşə ovçuları adlananlar isə Alqonkinlər və Atapask qəbilələridir. Onlar daha çox materikin meşəlik zonasında həyat tərzini keçirirlər. Preri hindiləri isə Şimali Amerikanın mərkəzi hissəsində preri çöl zonasında məskunlaşmışlar. Preri çöl zonası Böyük Göllər rayonunun qərbindən tutmuş qərbdə Qayalı dağlar rayonuna qədər genişlənir. Kaliforniya ərazisində daha çox yığılıqla məşğul olan hindi qəbilələri

yaşayır ki, bunları da Kaliforniyanın yığıcı qəbilələri adlandırırlar. Amerika etnoqrafı A.Krober Kaliforniya qəbilələrini linqvistik baxımdan 7 qrupa bölmüşdür (47, s. 178).

Cənubi Amerikanın cənub qurtaracağında, Antarktida yaxınlığında Odlu torpaq adaları yerləşir. Burada məskunlaşan əhali 3 hindi qrupundan ibarətdir: *Ona*, *Alakaluf* və *Yaqan* (47, s.221). Bu qəbilə qrupları öz dillərinə və mədəniyyətlərinə görə birbirindən fərqlənirlər. Hazırda isə bu qəbilələrə məxsus əhalinin sayı çox az qalmışdır. Cənubi Amerikada, Paraqvay, Uruqvayda, Argentina, Braziliya ilə Boliviyanın bəzi bölgələrində quaranilər yaşayırlar. Şimali Amerikanın şərq və şimal-şərq vilayətlərində isə əkinçi hindi qəbilələri yaşayır. Bu qəbilələr arasında İrokezlər xüsusi yer tutmuşdur. Hazırda bu ərazilərin ABŞ hissəsində 60 min, Kanada hissəsində isə 30 min hindi yaşayır. Şimali Amerikanın cənub-qərb hissəsində də əkinçi qəbilələr yaşayırlar.

Mərkəzi və Cənubi Amerikada yüksək mədəniyyətli yerli xalqlar da yaşamışlar. *Mayya*, *Astek* və *İnk* mədəniyyətləri bu ərazilərin qədimdən bəri ən yüksək yerli mədəniyyətləridir. Mayya mədəniyyəti Qvatemala, Honduras və Meksikada geniş yayılmışdır. Astek mədəniyyəti də daha çox Meksikada yayılmışdır. İnk mədəniyyəti isə, əsasən, And dağları ölkələrində, yəni Peruda, Çilidə, Kolumbiyada və Ekvadorda geniş yayılmışdır (47, s.104).

Hazırda Şimali Amerikada yaşayan əhalinin əksəriyyəti ingilis və fransız dillərində danışır. ABŞ-ın dövlət dili ingilis, Kanadanın dövlət dili isə ingilis və fransız dilləridir. Cənubi Amerikada isə əksər ölkələrin dövlət dili ispan dilidir və əhalinin əksəriyyəti ispan dilində danışır. Latın Amerikasını ölkələrində qaraçılar da yaşayırlar. Braziliyada dövlət dili portuqal dilidir. Peruda isə dövlət dili ispan və yerli Keçua dilləridir. Bəzi ərazilərdə qədim yerli dinlər qalmaqdadır. Cənubi Amerikanın mərkəzi hissələrində yerli dinlər daha çox yayılmışdır. Əhalinin əksəriyyəti xristian dininə mənsubdur (6, s.89-142).

1.2. Şimali Amerika aborogenlərinin həyat tərzi və dildə inikası

Araşdırmalar göstərir ki, özlərini aborogen adlandıranlar qara dərili, enli burunlu, mavi gözlü insanlardır. Aborogenlər nəinki dərilərinin rəngilə, həmçinin bir-

birlərinə olan münasibətləri, eyni zamanda ətrafdakılara olan münasibətlərlə də fərqlənirlər. Aborogenlərin içərisində açıq dərili insanlara da rast gəlmək olur, amma bu dəri rənginə sahib olan aborogenlər aborogen olmalarını tanıtmaqları üçün müəyyən qədər əziyyət çəkirlər. Hətta belə faktı da qeyd edirlər ki, ağ dərililərlə açıq dərili aborogenlərin qarışıq salınması aborogenlər üçün təhqir hesab olunur və bu hətta davaya belə səbəb ola bilər (39;40).

1910-cu ildən 1940-cı ilə kimi ağ dərili insanlar aborogenlərin tanınması üçün onları kasta (hindi cəmiyyətinin hər bir nəslini fərqləndirmək üçün olan status) bölürdülər və belə fərqləndirirdilər:

“tam qanlı” – heç ağ dərili qanı olmayan şəxs, yəni heç bir ağ dərili qarışığı olmayan aborogen;

“yarım-kastlı” - ağ dərili valideyni olan şəxs, yəni qarışığı olan aborogen;

“qədim-kastlı” – ulu əcdadlarından (nənə, yaxud baba) birinin aboroginal olması (13, s.74-86).

Təbii ki, bu bölgü aborogen olma modellərindən biri hesab edilir, amma hazırda bu bölgünün müəyyən edilməsi, yaxud işlədilməsi təhqiredici səslənə bilər, yaxud da irqi seçkiyə səbəb ola bilər. Bunu bədii dilə belə ifadə edə bilərik ki, aborogenlərdən danışarkən irqi seçkilik yada düşür və aborogen olmaq müəyyənləşərkən bu məsələ “aşıb-daşır”.

Tədqiqat göstərir ki, aborogenlərin tanınması üçün müəyyən olunmuş yollar artıq 1960-cı illərdən yuxarıdakı kast terminlərin işlədilməsinin dayandırılması ilə sonlanmışdır. Çünki bu yollar təhqiredici səslənirdi. Daha sonra hökumət qüvvələri aborogenlərin tanınması, yaxud müəyyən olunması üçün daha başqa alternativ yollar axtarmağa başladı. Hər bir dövlət bu məsələdə öz mövqeyini və öz şərtlərini ortaya qoydu. Məsələn,

Qərbi Avstraliya: əcdadlarından birinin aborogen qanı olan şəxs;

Viktoriya: aborogen əcdadlı istənilən şəxs;

Şimali Amerika: valideynlərindən biri aborogen olan şəxs (13, s.74-86; 17). Bu ölkədə aborogen şəxs belə müəyyən olunurdu: “Şimali Amerikanın aborogen irqinə

məxsus olan şəxs". Bu termin 1990-cı ildən bu günə kimi həmin ərazidə hələ də səsləndirilir. Hətta Şimali Amerikada belə deyim də vardır: "Aborogenləri təhqir etməkdən əl çəkin, əks halda biz əcdadlarından biri aborogen olan yarı ağ amerikalıları köməyə səsləyə bilərik. (7, s.1-10)

Boars yazır ki, aborogen öz irqini tanımaq üçün aşağıdakı üç suala cavab verməli idi (15, s.1-83):

Mənşə: Mənim əcdadım Şimali *Ngunnawal* dövlətindən gəlir;

Şəxsiyyət: Mən aborogenəm və *Biripi* əcdadından olduğum üçün fəxr edirəm; Mən fəxr edirəm ki, mən millətən aborogenəm.

İcma: Mən aborogen cəmiyyəti olan *Yass*-da aborogen kimi tanınıram. Mənim atam burada doğulub və özüm də burada böyümüşəm və indi də burada yaşayıram. Bütün bunlara baxmayaraq aborogenlərin müəyyən edilməsində, onların tanınmasında ağ hökumətin (yəni ağ dərnilərdən ibarət olan hökumətin) öz qanunları vardı. Julie Tommi Volker adlı aborogen lider (rəhbər) belə deyirdi: "Bizim səsımız olmadan aborogen tanına bilməz; bizə lazım olan imtiyazlı imkanların yaradılmasına nail olmalıyıq və bizi müdafiə edənlər bizim yanımızda olmaqdansa bizim qarşımızda olmağı üstün tutarlar (Culi T.Volker – aborogen qadın və rəhbər). B.Vilyəm yazır ki, aborogenlər hətta yuxarıda qeyd etdiyimiz şəxsiyyətin tanınması formasından istifadə etdikləri halda belə çox vaxt şəxsiyyətlərini "təsdiq etmək" üçün əziyyət çəkirdilər. Bu zaman onlar təhqirlərə və bürokratiyaya məruz qalırdılar. Aborogenliyin tanınması əsasən universitetlərdə, kurslarda, təqaüd, qrant aldıqda, iş axtararkən, ev xidmətçisi olarkən, məktəb proqramlarında və digər bir çox hallarda tələb olunurdu. Məsələn, Rosie Gillman Şimali Amerikalı qadın aborogen olduğunu sübut edən sənədlərin hamısını toplamışdır. Onun aborogenliyini təsdiq edən və hökumət tərəfindən imzalanmış bütün sənədləri vardır. Amma 2010-cu ildə Amerikada "iki əsas təşkilat" onun aborogen olması sənədini təsdiq etməmişdir və tanımamışdır. Odur ki, bu aborogen qadın yaşadığı ölkədə heç bir dövlət idarəsində iş tapa bilmirdi. Şimali Amerika aborogenlərinin, yaxud digər ərazilərdə yaşayan aborogenlərin üzləşdiyi hadisələr heç də az deyildi. Cək Çarlz tanınmış avstraliyalı

aktyordur və o, aborogendir. Onun atası Wiradjuri, anası isə Bunnerong idi (62, s.1-19). O, Avstraliyanın ilk aborogen teatr qrupunun yaradılmasına cəlb edilmişdir. Bu hadisə 1971-ci ildə Niderlandda, Melbrunda həyata keçirilmişdir. Teatr tamaşası 2012-ci ildə Sidneydə “I am Eora” (“Mən Eorayam”) adı ilə tamaşaya qoyulmuşdur. Bu tamaşa Sidneyin aborogen cəmiyyətini əks etdirirdi. Amma buna baxmayaraq Çarlz aborogen olduğunu sübut etmək üçün çox çalışmışdı. Hətta bu hadisədən sonra o, öz həyatı haqqında kitab yazmağa belə başladı. Avstraliya hökuməti onun aborogen olduğunu sübut etməsi üçün çoxlu protokol sənədləri tələb etmişdilər. Bu hadisədən dərindən sarsılan Çarlz Sidneydə başladılan kompaniyada daha artıq iştirak etməkdən imtina etmişdir. Bu hadisədən sonra mübaligəli ifadə ilə desək Avstraliya hökuməti “dərs aldı” və onlar artıq aborogenlərin öz şəxsiyyətlərini sübut etmələri üçün qoyduqları şərtləri bir qədər yüngülləşdirdilər.

Bars F. Şimali Amerika aborogenlərinin həyatı ilə bağlı tədqiqatda yazır ki, aborogenlərin tanınmasına maneə olan bəzi problemlər bunlar idi:

-aborogenlərin yaşadığı bütün ölkələrdə hökumət orqanları bir-birinin sənədlərini tanımırdılar. Məsələn, ölkənin bir yerində verilən sənədi ölkənin digər yerində tanımırdılar;

-sənədlərdə ardıcılıq məsələlərində çatışmazlıq hiss olunurdu. Məsələn, bəzi yerlərdə qanunla müəyyən olunmuş sənədlər var idi, bəzilərdə isə yox.

-aborogenliyin təsdiq olunması üçün lazım olan baş idarə mövcud deyildi. Bu fərdi hökumət təşkilatları tərəfindən icra olunurdu, amma mükəmməl şəkildə deyil.

-aborogenlərin mövcud olması üçün heç bir milli qeydiyyat mövcud deyildi. Hökumət orqanları sənədlərin qəbulu zamanı heç bir qarışıqlıq olmamasını tələb edirdilər və bu məsələdə çox qəddar idilər. “Əgər biz öz insanlarımızın kim olduğunu xatırlamırıqsa, bəs necə qeyri-aborogen olanlardan bizi başa düşmələrini tələb edə bilərik?” Bu sözlər Rey Geytsə məxsusdur. O, Aborogenlərin Milli Assosiasiyasının üzvü idi. (Rey Geytz, aborogen idmançısı)

Bəziləri təklif edirdi ki, aborogenlərin tanınması üçün genetik test sübutu tələb etmək lazımdır. Amma bu təklif qəbul edilmədi. Belə ki, genetik testin tələb edilməsi

irq və etnik problemini qabarda bilərdi ki, bu da sosial, mədəni və siyasi səviyyədə yaxşı qarşılanmaya bilərdi (38, s.100). Şimali Amerikadan olan aborogen Cheri Yavu-Kama-Harathunian belə bir hekayə danışır: “mənim qardaşım beş ildir ki, aborogen irsinə məxsus olduğunu sübut etmək üçün yollar axtarır.” Ağ dərililərin rəhbərlik etdiyi hökumət orqanlarının birində məmurlardan biri ələ salaraq ona demişdir: “Bu əziz adam gəlib yanımda oturur və mənə hekayə danışır. Hekayəsi qulaq asmaq üçün olduqca ürəkağrıdıca olsa da bu kifayət deyil”. Qardaşımın axırncı cəhdi belə oldu ki, o doğulduğu şəhərə qayıtdı və mən ona dedim ki, o DNA testi versə istədiyinə nail ola bilər. O rəhbərliklə əlaqə saxlayır və soruşur ki, lənətə gəmiş bu DNA testi kifayət edərmi? Qardaşım cavab ala bilmədi və telefon susdu (Bart Lilian Hot, aborogen yazıçı).

Şimali Amerikadan olan Lilian Holt aborogen olduğunu sübut etmək üçün üzləşdiyi çətinlikləri belə xatırlayır: “Mən heç vaxt əsl-nəcabətimi elan etməmişəm. Buna ehtiyacım da olmayıb. Ağ dərili avstraliyalı bəzən mənə qışqırsa da, bunu etməmişəm (Bart Lilian Hot, aborogen yazıçı). Digər aborogen Reymond öz şəxsiyyətini (aborogen olmasını) sübut etmək üçün üzləşdiyi çətinlikləri belə danışır: “Mən ata tərəfdən aborogen, ana tərəfdən isə şotlandiyalıyam. Bu çox qəribədir. Məktəbdə oxuyandan bu suala cavab vermək məni usandırır. Sənin hansı faizin daha çox aborogendir? Mənim özümə gəldikdə isə mən tam mənası ilə aborogenəm. Amma əlindən heç nə gəlməz ki, sənin yarı hissən artıq seçilib. Sən bunu qəbul etməlisən. Bizim əlaqələrimiz var, oxşarlıqlarımız və fərqliliklərimiz var. Bizim beynimizdə aborogen təsviri var, o qara dərilidir, bəzən qaçaraq dayanır, hətta bir ayağı üstə belə. Əgər kimsə bu şərtlərə cavab vermirsə o halda o aborogen deyildir, yaxud necə deyərlər tam 100% aborogen deyildir” (63, s.1-18).

Digər yarı aborogen gəncin dedikləri:

Dən aborogen olduğunu, daha doğrusu əcdadlarından birinin aborogen olduğunu öyrənəndə artıq xeyli yaşlı idi. O deyir: “Mənim ana tərəfdən nənəmin nənəsi aborogen idi. Mən anamı heç vaxt görməmişdim. Atam irlandiyalı idi. Mən qarışıq valideynlərə sahib olduğum üçün fəxr edirəm. Aborogen qarışıqım olması ilə

də qürur duyuram. Mənim çoxlu aborogen dostlarım var və mən onlardan mədəni irsimi öyrənməyə çalışıram. Mənim indi 50-yə yaxın yaşım var və ağ dərilili qızla evlənmişəm. Maraqlıdır ki, mənim kiçik uşağım tam qara dərilili doğulub, digər uşaqlarımdan fərqli olaraq. O, hətta elə qaradır ki, bəzən elə bilirlər ki, biz onu övladlığa götürmüşük” (63, s.1-18).

Aborogenlərin tarixini araşdırarkən bu kimi faktlara olduqca çox rast gəlinir. Aborogenlər fərqli yerdə mövcuddurlar və onlar bunu bəzən yumor hissi ilə belə ifadə edirlər:

“İnsanlar məndən soruşanda ki, haradansınız deyirəm, mən *Kabi Kabi, Teribalang Bunda, Goreng Goreng* və digər aborogen ərazilərinin adını çəkirəm” (63, s.17)

Aşağıdakı nümunədə aborogenlərin öz sərhədlərini və dövlət adlarını adlandırma cədvəli göstərilmişdir: (63, s.18)

İngilis dilində	Şimali Amerika
New South Wales	Koori, Goorie, Koorie, Coorie, Murri
Victoria	Koorie
South Australia	Nunga, Nyungar, Nyoongah
Western Australia	Nyungar, Nyoongar
Northern Territory	Yolngu (top end); Anangu (central)
Queensland	Murri
Tasmania	Palawa, Koori

Mişel Anderson yazır: “Biz “İlk İnsanlar” olaraq Avstraliyalı deyilik, biz Amerikalı da deyilik. Biz bizik və biz kimi yaradılmışıq. Biz aborogenlərik. Əgər ibtidai aborogen insanları kiməsə oxşadılsa, yaxud işğalçı cəmiyyətin bir hissəsi olmağa çalışılırsa, o halda Allah onlara kömək olsun. Amma bizim aborogenlər kimi tanınmamız, yaxud aborogen dövlətinə məxsus olmamız üçün heç nə bizə maneə ola bilməz” (63, s.12).

1.3. Ölüm və həyat anlamı ifadə edən aborogen konseptlər haqqında

İnsanlar doğulduqlarından beyinlərində konseptlərlə doğulurlar. Ə.Əbdullayev konseptləri belə izah edir: “Konseptlər insan psixikasında ətraf aləmin ayrı-ayrı fraqmentlərinin, aspektlərinin daxili nümayəndələridir, yəni onlar daxilimizdədir” (1, s.189). Təfəkkür və danışmaq fəaliyyəti aktları zamanı əsasən müşahidə olunan, aktivləşən və istifadə edilən bilik hissələri konseptlər hesab olunur. Konseptləri təhlil etmək, onların köməyi olmadan informasiyanı koqnitiv hissələrə bölmək mümkün deyil, elə bu səbəbdən də onlar danışmaq prosesində kiçik hissələrə bölünə bilməyən mənə vahidləri hesab olunur. Bu səbəbdən də konseptləri ruhun məhsulu hesab edirlər.

Ətraf aləmdə müşahidə olunan hadisə və əşyaların təxəyyülü insanların beyinində konseptlər vasitəsilə əks olunur. N.Xomski yazır: “İnsan beyinində yaranan konseptlər sonsuz miqdarda cümlənin forma və mənasını müəyyənləşdirir ki, bu da bizim bilgi və fikrimizin sonsuz olması deməkdir”. O iddia edirdi ki, bütün dillər eyni model üzrə qurulub, amma bu o demək deyildir ki, ayrı-ayrı dillər arasında eyni cür uyğunluq var və müxtəlif kulturaloji dillərdə danışan insanlar eyni əşya və hadisələrin konseptual izahını, yaxud təsvirini eyni cür yaradırlar. O qeyd edir ki, müxtəlif dillərdə konseptlərin yaranması insanın dil sərəştəsi və onun işlənməsi ilə bağlıdır. O qeyd edir ki, konseptin insan təxəyyülündə yaranması fərdi xarakter daşıyır çünki hər bir insanda konseptin formalaşması onun kulturaloji dil istifadəsindən və yaşadığı şəraitdən asılıdır (29, s.156).

Konseptlər ətraf aləm və orada baş verən bütün dəyişikliyi özündə əks etdirir, daimi dəyişən insan biliklərinin özünəməxsus xüsusiyyəti də bununla izah edilir (1, s.190). Bu da qeyd etdiyimiz kimi danışanın dil nəzəriyyəsinin üzərində qurulur. Konseptlərin yaranmasında dilin mənimsənilməsi vacib faktor hesab edilir. Bu zaman genetik faktorları da unutmaq olmaz.

Dil mənimsəyə bilən istənilən sağlam dünyaya gəlmiş fərdin beynində konsept yaranır və fərd inkişaf etdikcə konseptual mühit də dəyişir, inkişaf edir. Əlbəttə ki, beyin, davranış və konsept əlaqəlidir (29, s.19). Fərdin konseptual biliyi və həmin biliyin ötürülməsi yaddaşda saxlanılmış məlumatın təqdimatı kimi göstərilir. Xomski bunu belə qeyd edir: “Yaddaş prosesində anlama, dərk etmə üsulu” (31, s.26-58). Konseptin yaranması və ötürülməsində, istifadəsində insan beyninin rolu olduqca böyükdür. Hər bir danışığı dilinə sahib olan canlının beynində, yaddaşında olan sözlər toplusu vardır və insan həmin sözlər vasitəsilə ünsiyyətə girir. Necə ki, lüğət sözlərlə və onların mənaları ilə zəngindir, eləcə də Tanrının yaratdığı insan beyni sözlərlə və həmin sözlərin onun əvvəl qazandığı biliklərə uyğun olan mənaları ilə zəngindir. Bədii ifadə etsək, insan bir növ bəşəriyyət tərəfindən yaradılmış lüğətdir, gəzən, danışan, şüura sahib olan lüğət. Biz özümüzə bilmirik ki, beynimizdə nə qədər söz ehtiyatı var və onların nə qədər mənası var. Bəzən elə bir situasiyada elə bir söz ağılımıza gəlir ki, özümüz belə təəccüblənirik ki, bu sözü nə zaman öyrənmişik. Bu proses insanın və insan dilinin yaranması ilə əlaqədardır və bu mövzu əsrlərin mözvsudur. İşlədiyimiz sözlərin mənaları insanın linqvistik biliyinin bir hissəsidir.

Hər bir kəs danışdığı dili bilir. Söhbət sağlam doğulmuş fərdlərdən gedir. Biz dil dünyasında yaşayırıq. Biz hər yerdə danışırıq. Evdə, işdə, hətta yanımızda kimsə olmayanda belə düşüncəmizdə, beynimizdə danışırıq. Hətta yuxuda belə danışan insanlar var. Bizim həyatımızın bir anı belə sözsüz keçmir. Bəşəriyyəti başa düşmək üçün dilin təbiətini və danışarkən beynimizdə formalaşan konseptlərin izahını və işlədiyimiz sözlərin anlamları barədə düşünməkdən özümüzü saxlaya bilmirik. Körpə doğulur və əvvəl səslərlə, sonra tək-tək sözlərlə, cümlələrlə və nəhayət tam şəkildə doğulduğu mühitdəki dildən istifadə edərək danışmağa başlayır. Doğrudur dilimiz müxtəlif isimlərlə, sifətlərlə, fellərlə və s. sözlərlə zəngindir. Baxmayaraq ki, sən ingilis, fransız, azərbaycanlı və s. doğulmusan özün də bilmədən danışdığın dildə sevgi, nifrət, həyat, ölüm və s. bildirən sözlər işlədirsən. Adi insan özü də bilmədən həmin sözlərin ifadə etdikləri konseptləri, müsbət, yaxud mənfi anlam ifadə edən

konseptləri gündəlik danışığında işlədir. Bu istənilən insan cəmiyyətində belədir. Eyni vəziyyəti aborogen icmasının həyat tərzində də müşahidə edirik.

Şimali Amerika aborogenlərinin dini-mədəni dəyərlərinin araşdırılması alimlərin diqqətini cəlb etmişdir.

Həyat doğumla başlayır və ölümlə bitir. Bu iki məfhum insan həyatının əvvəlini və sonunu ifadə edir. Aborogen həyat təzi və dini dəyərlərini araşdırarkən məlum olur ki, eyni vəziyyətə daha qabarıq şəkildə onların inancları olduğunu müşahidə etmək olar. Tədqiqat obyektimiz şimali Amerika aborogenləri olduğundan onların dini inancları, dəyərləri ilə bağlı maraqlı hesab oluna bilən faktlara rast gəldik.

Şimali Amerika aborogenal dini-mədəni dəyərləri ilə əlaqədar çoxlu faktlar mövcuddur. Antropoloqların araşdırmalarına əsasən aborogen dini dəyərləri “Dreamtime” adı altında işlədilən bir inanca bağlıdır. Terminin mənşəyini düzgün anlamaq üçün “Oksford İngilis dili” lüğətinə əsaslanaraq “dream” sözü ilə əlaqədar terminlərin mənasına baxaq: “dream” – isim: 1.yuxu, rəya, arzu, xəyal, xülya, xəyalət; fel kimi: 1.yuxu görmək, arzu etmək, xülyaya qapılmaq. “Dream” sözündən əmələ gələn bir neçə mürəkkəb isim: 1. Dreamland – xəyallar (nağıllar) aləmi; dreamtime = alcheringa [5lt37`r92g7] aborogenlərin inancına əsasən “ilk insanların yarandığı zaman” belə adlanır. “Dreamtime” termini mürəkkəb isim olub iki cür yazılış forması vardır – “Dreamtime”, yaxud “Dream time”. Hər iki halda “dreamtime” öz ifadə etdiyi mənanı saxlayır (41, s.100; 43, s.190).

Tədqiqat göstərir ki, “Dreamtime” termininin mənşəyi ilk əvvəl avstraliyalı antropoloq və etnoloq Francis Gillen tərəfindən işlədilmişdir. F.Gillen həyatının çox hissəsini “Alice Springs”də keçirmişdir və orada olduğu müddətdə aborogenlərin həyat təzi onu maraqlandırmışdır. Tədqiqatlarının nəticəsi olaraq o, 1899-cu ildə “Mərkəzi Avstraliyanın yerli icmaları” (“The Native Tribes of Central Australia”) adlı əsərini yazır. Daha sonra Dreamtime termininin mənşəyi onun həmkarları B.Spenser və A.P.Elkin tərəfindən araşdırılmış və inkişaf etdirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu terminin mənşəyinin düzgün olub olmaması ilə əlaqədar çoxlu təzadlı

fikirilər mövcuddur. Bəzi aborogen tədqiqatçıları terminin məhz F.Gillen tərəfindən izah olunmuş mənasının düzgün olmadığını iddia edirdilər (43, s.89).

F.Gillen və B.Spenserin yazdığına əsasən “Dreamtime” termini bir çox aboroginal konseptlərin əks olunmasını ifadə etmək üçün işlədilmişdir (43, s.100). Onlar konseptin mənasını belə açıqlayırdılar: “time out of time”, “everywhen”. İngilis dilinə bu birləşmələrin hərfi mənası belə izah oluna bilər: “zamandan kənar zaman”, yəni “bu zamana aid olmama”. Yazdığımız ifadəni bir qədər də dəqiqləşdirib belə ifadə edə bilərik: “bu zamandan (dünyadan kənar aləm)”; “nə zamansa”. Bu terminin ifadə etdiyi məna onların, yəni aborogen torpaqlarında ata-babaları tərəfindən öz anlamını əks etdirmişdir. F.Gillen və B.Spenserin yazdığına əsasən “Dreamtime” aborogenlərin qəhrəmanlıq keyfiyyətlərini və həmin dövrün insanların fəvqəltəbi qabiliyyətləri əks etdirmək üçün işlədilmişdir. Həmin dövrdə aborogenlər “Allah, Yaradan” (God, creators) və s. kimi dini kəlmələrdən uzaq idilər. Onlarda material dünya haqqında heç bir məlumat yox idi və ibadət hissindən tam məhrum idilər. Onlar sadəcə olaraq təqdis edirdilər (6, s.89-142).

“Dreamtime” termini yerli aborogenlər tərəfindən “alcheringa”, yəni “ilk yaradılan insanların zamanı, dövrü” konseptini əks etdirirdi (16, s.250). Qeyd etdiyimiz kimi termin fərqli iddialarla izah olunurdu. Avstraliyalı antropoloq Vilyəm Edvard Stanner müntəzəm olaraq yerli Amerika, Avstraliya aborogenlərinin həyat tərzini öyrənirdi və “Dreamtime” konseptinin izahı barədə yazır: “görəsən, nədən, qara dərilili aborogen gənc “dreaming” terminini ingilis dilindəki “puzzle” (“bir işin üstündə baş sındırmaq”) sözünə ən yaxın ekvivalent hesab edir” (70, s.100). V.Stanner aborogen hüquqları barədə 1967-ci ildə keçirilən referendumun uğurlu alınmasında rolunu oynayan ən aparıcı fiqurlardan hesab edilir. Onun əməyi sayəsində yerli aborogenlərə qarşı tətbiq edilən ayrı seçkilik aborogen torpaqlarından, əyalətlərindən təmizlənməyə başlanmışdır. Elə bu səbəbdən də 1967-ci ildə baş nazir Harold Houltonu (Stanneri) Aborogen hüquqlarının qorunması üçün yaradılmış Komissiyaya başçı təyin etmişdir (70, s.20).

Harold Hoult Müstəqil Şuranı qurmaq üçün Stanneri H.C.Koombs və B.Deksterə qoşulmağa dəvət etmişdir. Həmin şuranın köməyi ilə sonralar yerli aborogenlər üçün milli polis xidməti də yaradılmışdır. Stannerin Şimali Amerika Aborogen İnstitutunun və Torres Boğaz Adalarının tədqiq edilməsi İnstitutunun yaradılmasında böyük rolu olmuşdur (54, s.11-32). “Dreaming” termininin mənşəyini öyrənən Stanner terminin ümumi istifadəsini açıqlayan “Boyer Lectures” (1968) adlı hərəkata qoşulmuşdur. “Boyer Lectures” 1959-cu ildə “Böyük Aborogen elmi” (“Great Aborogin Science”) adı altında toplanmış müxtəlif ərazilərdə yaşayan aborogenlər haqqında mühazirələr, çıxışlar, təkliflər, məqalələr, qəzet materiallarını və s. əhatə edirdi. “Boyer Lectures” 1959-cu ildən Avstraliya Yayım korporasiyası tərəfindən müntəzəm olaraq yayımlanır (61, s.165-195). Bu mühazirələr yığımı 1961-ci il Richard Boyerin şərəfinə belə adlandırılmışdır. R.Boyer ilk dəfə aborogenlər haqqında məlumatların yığılmasını və mühazirələr halına salınıb yayımlanaraq xalqa çatdırılmasını təklif etmişdir. Onun fikri Stanner tərəfindən dəstəklənmişdir və o, Boyerin yaxın əməkdaşı olmuşdur. Yayımlanma seriyası hər il ildə dörd dəfə olmaqla sentyabr, oktyabr, noyabr və dekabr aylarında aboroginal Milli radiosu vasitəsilə yayımlanır (54, s.11-32).

Bu birliyin yaradılmasında Stannerin xidmətləri əvəzsiz idi. Stanner gərgin əməyilə, müdrikliklə, dolğunluqla aborogenlərin özləri haqqında düşüncələrini, öz ölkələri və mədəniyyətləri haqqında fikirlərini dəyişdi, deyə bilərik.

“Dreamtime” terminini bəzi dilçilər “eternal”, “uncreated” (“ədəbi”, “yaradılmamış”) kimi mənalarla izah edirdilər. Məsələn, D.C.Mulvaneyin adını çəkə bilərik (61, s.170).

1980-ci illərdə “Dreamtime” və “dreaming” kimi terminlər aborogen mifologiyasında konseptlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Şimali Amerika aborogen mifologiyasında “dreaming” totomistik layihə və incəsənət işi hesab olunurdu. Bu da hər hansı bir fərdin, yaxud icma qruplarının tərəfindən yerinə yetiriləcək bir hadisə idi.

Avstraliyalı müəllim G.R.Bardonun “Qərb Səhra hərəkətinin aborogen incəsənəti”nin (“Aboriginal art of the Western Desert movement”) yaradılmasında əsas rolu olmuşdur. G.R.Bardon öz işləri ilə dünyanın diqqətini yerli aborogen incəsənətinə çəkə bilmişdir. G.Bardon “dreaming” terminini 70-ci illərdə Papunya Tula əsərində işlətməmişdir (10, s.12). Bu əsər aborogen insanların həyat tərzindən, dini inanclarından bəhs edir. Əsərdə aborogen incəsənətini əks etdirən “dot painting” (“nəqqaş rəsmləri”) adlı incəsənət işi dünya əhalisinin diqqətinə çatdırılır (11, s.180-192; 12, s.40). Xatırlatmaq yerinə düşər ki, bu icmaya aid olan aborogenlərin adı hələ də yaşamaqdadır. Hazırda “Alice Springs” belə adda şirkət də fəaliyyət göstərir.

“Dreamtime” termininin mənşəyi barədə digər iddia alman missioneri Karl Ştrehlodan gəlir. Alman antropologu M.von Leonhardi F.Gillenin aborogenlər barədə olan “Native Tribes of Central Australia” əsərindən çox razı qalır (43, s.210) və o, K.Ştrehlola bərabər aborogenlərin mənşəyilə bağlı tədqiq aparır. Amma onların araşdırmaları və “Dreamtime” termininin izahı ilə bağlı tədqiqatlarında bəzi ziddiyyətli məqamlar ortaya çıxır.

K. Ştrehlo iddia edir ki, bu terminin izahı düzgün deyil. O qeyd edir ki, termin mənşəyini *altjira* sözündən götürmüşdür (26, s.11-20). *Altjira* ingilis dilində “dream” anlamına gəlir. *Altjirema* konseptini əks etdirən bu termin “Allahı görmək” (“to see God”) anlamını verir. K. Ştrehlonun iddiasına görə Spenser və Gillen tərəfindən işlədilmiş və guya “*altjirrinja*”, yəni “dream” mənasını verən terminin izahı düzgün deyil və onlar səhv etimologiya ortaya qoymuşlar (32, s.59).

Aborogenlərin işlətdikləri “dreamtime” termini həmin dövrdə mövcud olan yerli əhalinin həyatlarının başlanğıcını və davam etmə müddətini, yəni doğulduqları andan və ölümlərindən sonra olan dövrləri əhatə edir. Bu termin ilk aborogen insanların bu dünyaya gəlməsindən əvvəlki həyatı təsvir edir. İlk insanların yaranışından əvvəl həyat başlayır və insanların yaranması ilə davam edir. Onların inanclarına görə insanların yaranışından əvvəl “spirit-child” (“uşaq ruhu”) yaranır (26, 15). Uşağın ruhu hamiləliyin beşinci ayı döldə yaranır və orada inkişaf etməyə başlayır. Ana uşağın bətnində hərəkət etdiyini ilk dəfə hiss edəndə o anlam yaranır ki,

həmin hərəkət torpağın ruhudur və o hərəkət edir (41, s.300). Doğu zamanı körpə dünyaya gəlir və bu da belə başa düşülür ki, doğulan körpə həmin torpağın xüsusi mühafizəçisi olaraq dünyaya gəlmişdir. Hər bir uşağın doğulması aborogenlər tərəfindən həmin ərazidə olan nağıllarda, hekayələrdə, nəğmələrdə təmsil olunmuşdur. B.Uolf bu barədə (73, s.14) yazır: “Qara oğlan” öz torpağında, yaxud vətəninə öz ruhuna qovuşmuşdur. O (həmin qara oğlan) öz torpağının qəbilə qanunlarını da özü təyin edir”.

Wangga genində mövcud olan nəğmələr və rəqslər adətən “ölüm” və “dirçəlişlə” bağlı olur. Həmin rəqslər, nəğmələr, nağıllar *nyuidj* – “ölü” ruhun, yaxud yaşayan ruhun ölümündə əvvəlki, yaxud sonrakı həyatlarını təsvir edirdi (41, s.301).

“Dreaming” hekayələri bütün aborogen ərazilərində eyni mövzunun müxtəlif variantlarını əhatə edərək oxunurdu. Mərkəzi Avstraliyada, Şimali Amerikada və digər aborogen ərazilərində ölüm və doğuşla bağlı olan müxtəlif mənalı və əhəmiyyətli hekayələr yaranmışdır. Hər bir yerin özünəməxsus ölüm və doğuş konseptual gücü vardır. Məsələn, günəşin yaranması müxtəlif aborogen ərazilərində müxtəlif cür anlaşıldı. Bəzi ərazilərdə inanırlar ki, *Wagyl* adlı ruhun bədəni “Darling Scarp” “Əziz Uçurumun” içində yaşayır. *Gagudju* adlı ruh sulara yaşayır. Torpağın üstündə qıvrılmış ilanın hərəkəti ilə çaylar, su yolları, göllər yaradılır. Qərbi Avstraliyada yerləşən “Swan River” (“Qu quşu”) çayının bu ruhun vasitəsilə yaranmasına dair çoxlu nağıllar, rəvayətlər mövcuddur və yerli əhali buna çox inanır. *Ginga* (timsah adam) adlı ruhun yanğınlarda yaşadığına inanırlar. Bu inanc belədir ki, yanğın zamanı *Ginga* yanğından xilas olmaq üçün suya atılır və bunun nəticəsində çinqilli yamaclar yaranır. Belə rəvayətlər aborogenlərin ərazilərində olduqca çoxdur (74).

Ümumiyyətlə, aborogen inanclarında ölümə bağlı çoxlu faktlar mövcuddur.

Aborogenlər digər xalqlara yüksək hörmətləri ilə seçilir. Məsələn, əgər sən onlara hörmət göstərdiyini hiss etdirə bilirsənsə, o halda bu o anlama gəlir ki, sən onların mədəniyyətlərini bilirsən və onların mədəniyyətlərini qəbul edirsən. Belə olanda onlar səni “tərsinə çevrilmiş kokonat” (“inverted coconut”) adlandırırlar. Bu

belə bir mənə kəsb edir: “sən xaricən ağ dərilili olsan da, daxilən qara dərilisən” (53, s.209). Yəni onlardansan. Yaxud, Çin mədəniyyəti ilə qarışığı olanlar “yumurta” (“an egg”) adlandırırlar. Bu belə anlam kəsb edir: “sən xaricən ağ dərilisən, amma daxilən sarısan”. “Alışan” (“yanan”) qaralar o aborogenlər adlanır ki, onlar ya ali təhsillidirlər, yaxud yüksək gəlirli işləri vardır.

“Jacky Jacky” ifadəsi onu göstərir ki, aborogen şəxs ancaq öz işləri ilə məşğuldur və onun başqasının işləri ilə məşğul olmağa vaxtı yoxdur. “Missioner menecer” termininin də eyni anlam kəsb etdiyi sübut olunub. Əgər sən əslən asiyalısan o halda səni “banan” (“banana”) adlandırırlar, çünki xaricdən sarı, amma daxilən ağ dərilili hesab olunursan. Aborogen olmağın şərti budur ki, yaşayırsan və səyahət edirsən, aborogen kimi torpağında fəxrlə gəzirsən, cəmiyyətinin daxilində hörmətlə gəzirsən və bütün qəlbin və qabiliyyətinlə arzulayırsan ki, hər şey yaxşıya doğru dəyişsin. Yazdığımız inanclar, deyimlər və fikirlər internet saytıdan götürülmüşdür (74).

Les Ridvey S. adlı aborogen tarixçi yazır: “Mən belə güman edirəm ki, aborogen hesab edilən bəzi insanların dərilərinin açıq olması barədə faktlar çoxdur. Bu ondan irəli gəlir ki, aborogenlərin çoxunun kökləri irlandlar, britaniyalılar, bəzi hallarda yaponlar və digər asiya ölkələrinə gedib çıxır. Mən mühazirə oxuyarkən mənim tələbələrım həmişə mənə deyirdilər: “Siz aborogenli kimi danışmırsınız. Mən də belə cavab verirəm: ‘Aborogenli necə danışır ki?!’ ” (74).

Şimali Amerikalı aborogeni Varen (Warren) Mundine yazır: “Mən *Bundjalung* əyalətinə aidəm. Mənim qızım bəzən mənim dərimə baxıb deyir: ‘İstərdim ki, mənim dərim də qara olsun’. Mən ona deyirəm ki, sən bunu istəməzdin. Bu ölkə mənə nifrət edir, çünki mən qara dərililiyəm. Amma mən şadam, çünki mən aborogen olmaqdan və belə doğrulmaqdan qürurluyam” (63, s.16).

“İnsanlar bir şeyi unudurlar ki, aborogen olmağın dərinin rəngi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Aborogen olmaq ağ dərilili, yaxud qara dərilili olmaq deyil. Biz bir cəmiyyətik və bizim tariximiz, ruhumuz, yerimiz, düşüncəmiz, siyasətimiz,

davranışımız, qanunlarımız, mədəniyyətimiz və əsası özümüz haqqında hekayəmiz vardır”.

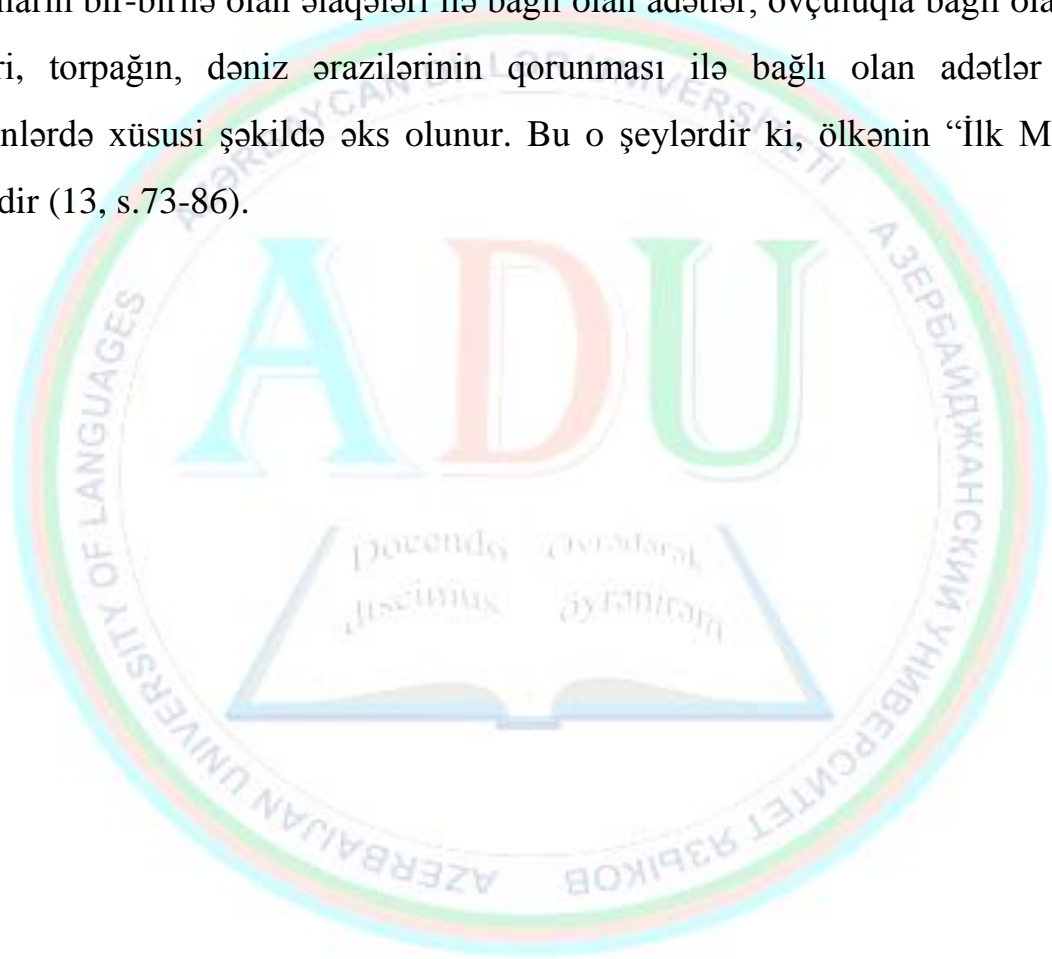
Mak Makmillan açıq dərili aborogen sinfinə məxsusdur. Onun dedikləri: “Mən açıq saçlı, mavi gözlü, açıq dərili avstraliyalı aborogenəm. Aborogenlərin içində yaşayaraq mən onlara bənzəmək istərdim. Hər gün güzgüyə baxırdım və ətrafimdakıların mənə bənzədiyini görmək istərdim. Amma aborogen olmaq mənim üçün çətin olmadı. Yaşadığım cəmiyyətdə mənə normal davranırdılar. Aborogen olmaq elə də çətin deyilmiş. Tariximi öyrənərkən, mədəniyyətimi araşdırarkən mən aborogen olduğumla fəxr etməyə başladım” (74).

Bəzi aborogenlər görünür aborogen olmaqlarını belə xatırlamırlar. Amma kim sənə məcbur edə bilər ki, öz irsini, əcdadını, nəslini xatırlamayasan?! Mən əminəm ki, elə insanlar var ki, onların damarlarında aborogen qanı axır, amma onlar bunu bir dəfə də xatırlatmayıblar. Biz unutmamalıyıq ki, ilk qarışıq əcdadlı avstraliyalılar öz istəkləri ilə elə doğulmayıblar, bu faktdır ki, onların çoxu ağ dərililərin cinayətləri nəticəsində belə doğulublar. Oğurlanmış nəsil termini bu anlamı daha aydın ifadə edir (74). Bir vaxtlar bəzi aborogenlər tam qara dərili olub, indi bəziləri olduqca ağ dərilidirlər. Biz buna etiraz edirik. Ağ dərili, yaxud qara dərili. Fərqi yoxdur biz həmişə aborogen olacağıq, çünki bizim vahid mədəniyyətimiz və şəxsiyyətimiz var (74).

Bəzi insanlar düşünür ki, aborogenlər ucqar ərazilərdə, yoxsul vəziyyətdə, təhsilsiz yaşayırlar. İnsanların çoxu aborogen deyəndə ancaq bunları düşünür. Amma araşdırmalar göstərir ki, aborogenlərin hazırda ancaq 25% faizi ucqarlarda və uzaq ərazilərdə yaşayır (13, s.74-86). Hökumət orqanları həmin ərazidə yaşayanlara o halda diqqət yetirir ki, həmin yerlərdə cinayət baş versin, içki ilə əlaqədar hər hansı bir hadisə yaşansın və s. Əks halda hökumət aborogenləri xatırlamaq belə istəmir. Aborogen yazıçı Anita Heiss belə bir əsər yazmışdır: “Am I Black Enough For You?” (“Mən sizin üçün kifayət qədər qara dərilimmi?”) Yazıçı özünü “əsl *Koori* aborogeni hesab edir” və belə təsvir verir. O ucqarda yaşayır, təhsillidir, cazibədardır və hərəkətlərində sərbəstdir, düşərgə salmağa nifrət edir və günəşin dövriyyəsinə görə

saatı (vaxtı) müəyyən edə bilmir. Bu xüsusiyyətlərlə o özünün aborogen təsvirini verir (13, s.74-86).

Aborogenlərin yaşadığı ərazidə hökumət siyasətinin çoxu ucqarda yaşayan aborogenlərlə əlaqədar hazırlanır və bu da o anlama gəlir ki, sanki sən yaşadığın yerdə əsl aborogen ola bilməzsən. Aborogen şair Zeldə Quakavut aborogeni belə təsvir edir: “torpaqla uzun və dərin əlaqəsi olan, dənizlə əlaqəsi olan, ənənələrinə tam bağlı olan. Qadınlarla, kişilərlə, təbiətlə bağlı olan ənənələr. Nikahla bağlı ənənələr və insanların bir-birilə olan əlaqələri ilə bağlı olan adətlər, ovçuluqla bağlı olan əmək bölgüləri, torpağın, dəniz ərazilərinin qorunması ilə bağlı olan adətlər hamısı aborogenlərdə xüsusi şəkildə əks olunur. Bu o şeylərdir ki, ölkənin “İlk Millətini” təmsil edir (13, s.73-86).

II FƏSİL

ŞİMALİ AMERİKA ABOROGEN LEKSİKASININ MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİ KRİTERİYALARI

2.1. İngilisdilli ölkələrdə aborogen leksikasinin çətinlikləri

Amerikanın şimal hissəsi aborogen dili ilə məşhurdur. İstənilən sahədə, məsələn, məhkəmə işlərində, əkinçilikdə, bağçılıqda, maldarlıqda və s. yerli amerikalıların işlətdiyi aborogen terminlərə geniş şəkildə rast gəlmək olur. Məhkəmə prosesində də aborogen terminlərə kifayət qədər rast gəlmək olur. Ümumiyyətlə, belə fikir var ki, Şimali Amerikada məhkəmə prosesləri zamanı mütləq tərcüməçiyə gərək duyulur. Bu zaman tərcüməçinin işi tamamilə çətin olur, deyə bilərik. Müşahidələr göstərir ki, tərcüməçilər proses zamanı kifayət qədər ədəbi səslənməyə çalışsalar da buna tam nail ola bilmirlər. Onların işi prosesində ədəbi tərcümə dəqiq tərcüməyə bərabər tutulur. Şimali Amerika aborogenlərinin dilinin tərcüməsi zamanı işlədilən terminlərin qarşılıqlarının verilməsi “conduit pipe metaphor” ilə adlanır. Yəni “boru kəməri metaforu” (33, s.12-34). Vurğulamaq istərdik ki, bir çox dilçilər danışıqda metaforların işlədilməsini həmişə ön plana çəkirlər. Bu adi danışıqda da belədir, yaxud aboregenlərin danışığında da. C.Henderson metaforların işlədilməsinin vacibliyini vurğulayır. O yazır: “Metaforların istifadəsində əsas cəhət odur ki, o, ötürülən, yaxud nəzərdə tutulan fikirlərin, yaxud konseptlərin köçürülməsinə imkan yaradır. Metaforları istifadə etməklə tərəflər fikirləri fərqli şəkildə müqayisə yolu ilə bir-birinə ötürürlər. Metaforların güclü ifadə üsulu ilə fikirlər oxucuya, yaxud dinləyiciyə lazım olan şəkildə ötürülə bilər. Faydalı metaforlar mənanı genişləndirir və düşüncənin yeni yollarını yaradır. Bu yolla da bəzən metaforlar zamanla dəyişməyə məruz qala bilər” (18, s.17-41).

Məsələn, “conduit pipe metaphor” (“boru kəməri metaforu”) aborogen metaforu kimi aborogen leksikasında müşahidə olunur. Bu terminə danışıqda demək olar ki, rast gəlinmir. Az işlədilməsi və onun istifadəsinə olan zəif tələbat onun

metafor kimi işlədilməsini zəiflətməmiş və nəhayət bu metafor adı danışığda, demək olar ki, rast gəlinmir.

Beyker M. də metaforların istifadəsini labüd hesab edir. Amma metaforların aborogenlərin dilində işlədilməsi qarışıqlığa gətirib çıxarda bilər. Metaforu bilməyən dinləyici, yaxud qulaq asan onu (metaforu) təşkil edən sözü öz dilində, yaxud dialektində başa düşə bilər ki, bu da onun yanlış anlaşılmasına səbəb ola bilər (8, s.277).

Aborogen leksikasının tərcüməsi zamanı xüsusi diqqətli olmaq lazımdır. Tərcüməçi lazım olan termini hədəf dildən mənbə dilə lazım olduğu qədər səlisliklə çevirməlidir. Lazım olan sözün dəyişməsi hər hansı bir səhv anlaşılmağa səbəb ola bilər. Çox zaman da ədəbi tərcümə ünsiyyətin səhv qurulmasına, yaxud istiqamətlənməsinə səbəb ola bilər. Bəzən belə hallar müşahidə olunur ki, tərcüməçinin lazım olan aborogen terminini bilmədiyindən istifadə edib münasib olmayan bir söyüş işlədilər və s.

Y.V.Bromley və P.İ.Puçkovun birgə buraxdıqları “Etnoqrafiya” dərsliyinə əsaslanaraq iddia edə bilərik ki, Şimali Amerika aborogenləri bir qədər sərt təbiətə malik insanlardır. Elə onların məşğul olduqları iş sahələri də bunları deməyə əsas verir. Onların danışığı kifayət qədər aborogen sözlərlə doludur və onlar istənilən tərcüməçini çaşıdır bilərlər (25, s.4).

Araşdırmalar göstərir ki, Şimali Amerika aborogenlərinin dilində istifadə olunan bir çox sözlərin ingilis dilində ancaq bir qarşılığı vardır. Adını qeyd etdiyimiz “Etnoqrafiya” dərsliyində məsələn, Amerika aborogen ovçularının işlətdikləri sözlərdən ingilis dilində ancaq bir sözə rast gəlmək olar. Təbii ki, bu zaman kontekstin rolunu da nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, kontekstdən asılı olaraq lazım olan söz bir neçə fərqli məna ifadə edə bilər. Məsələn, Şimali Amerikanın şərq və cənub-şərq vilayətlərinin əkinçi qəbilələrinin işlətdikləri belə bir termin var *apure*. “Şərqi və Mərkəzi Aborogen lüğətinin ingilis lüğətinə keçidi” (“Eastern and Central Arrernte to English Dictionary”) lüğətinə əsasən *apure* sözü “feeling someone gets about doing something wrong, stupid or inappropriate and what other people think or say about that; shyness, embarrassment, shame, not sure of the right way to behave”

mənasını verir (40). “Oksford İngilis dili” (“Oxford English Dictionary”) lüğətinə əsasən yazdığımız ifadənin mənasına baxırıq: “səhv, ağılsız, yaxud münasib olmayan və başqa insanların nə düşündüklərini düşünüb xəcalət çəkmək; utancaqlıq, abır etmək, xəcalət çəkmək və düzgün davranacağını bilməmək”. “Eastern and Central Arrernte to English Dictionary” lüğətini tərtib etmiş müəlliflər aborijenlərin mənalının düzgün anlaşılması üçün çox diqqətli olmağa çalışmışlar (40, s.5). Belə ki, aborijen dilində işlədilən sözün mənası bəzən standart ingilis dilində işlədilən sözlə üst-üstə düşməyə bilər. Məsələn, qeyd etdiyimiz *apure* sözü bəzi hallarda ingilis dilindəki “shame” kimi tərcümə olunur. *Shame* “xəcalət”, “həya”, “abır” kimi mənalı verir. Amma *apure* sözü buna oxşar olsa da tam mənanı verə bilmir. “Eastern and Central Arrernte to English Dictionary” lüğətinə əsaslanan U.Deyvid yazır ki, *apure* aborijeni tam anlamda ingilis dilində bu mənanı verir: “it shows a positive and healthy attitude and the lack of *apure* is a social problem” (bu müsbət və sağlam bir münasibətdir və *apure*-nin yəni utancaqlığın olmaması sosial problemdir). Müəllifin izahına görə *apure* termininin ingilis dilindəki izahı yanlış anlaşılmağa səbəb ola bilər (33, s.12-34). Belə ki, *Nyiyaparli* (bu dildə Şimali Amerikanın Pilpara ərazisində danışır) dilində danışan bir şəxsin U.Deyvidin izahına əsasən *apure* aborijeni ingilis ədəbi dilində daha çox “respect” (“hörmət”) mənasına uyğun gəlir. Bizim qənaətimiz belədir ki, terminin mənasının düzgün anlaşılması üçün mütləq kontekst nəzərə alınmalı və həmin konsituasiyaya uyğun gələn müvafiq termin seçilməlidir. Oroniko və Amazonka çayı hövzələrinin əkinçi və ovçu qəbilələrinin dilində *kulini* aborijeninin çox mənası vardır. Bu termin ingilis dilində mental fəaliyyəti əks etdirən “understand”, “hear”, “know”, “think”, “believe” kimi sözlərlə eyni mənanı verir. Sözün bir mənasının verilməsi yanlış anlaşılmağa səbəb ola bilər. Belə ki, məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz *apure* aborijeninin “Macquarie Dictionary” lüğətində 6 fərqli mənası vardır. Mənanın fərqli olması həm ünsiyyət zamanı, həm də müxtəlif digər situasiyalarda səhv anlaşılmağa səbəb ola bilər.

Aborijen terminlərini tərcümə edənlər “false friends” adlı termindən istifadə edirlər. “False friends” termini adı altında eyni cür səslənən və eyni ümumi mənşəyə malik olan amma fərqli mənalı olan sözlər nəzərdə tutulur (34, s.32).

“False friends” (hərifi mənası: “Saxta dostlar”) adı altında işlədilən aborogen sözlər artıq çoxdandır ki, ingilis dilində və Avropanın bir çox digər dillərində tez-tez rast gəlinməkdədir. Qohum dillər bu problemlə üzləşirlər, çünki bu dilləri təşkil edən sözlər eyni mənbədən, eyni kökdən gəlir, deyə bilərik. İki fərqli dildə fərqli mənalar əks etdirən sözlər əsrlərdir ki, rast gəlinməkdədir. Vahid mənşəyi olan ingilis və alman dillərində bu məsələ ilə əlaqəli çoxlu sözlərə rast gəlmək olar. Tanış səslənən sözləri anlamaq daha asandır nəinki tanış olmayan sözləri. Məsələn, alman dilində *haus* (ev) və ingilis dilində *house* (ev), yaxud alman dilində *Mann* (kişi, insan, şəxs) və ingilis dilində *man* (kişi, insan, şəxs) sözləri aydın göründüyü kimi ümumi mənşəyə malikdirlər və eyni obyektlərin referentləri hesab oluna bilərlər. Digər nümunə alman dilindəki *fremd* ingilis dilindəki *friend* (dost) sözü ilə əlaqəli hesab oluna bilər, amma *fremd* sözü eyni zamanda “alien” (əcnəbi, yadelli) “strange” (yad, yadelli, nabaləd) və “unfamiliar” (naməlum, məchul, nabaləd) mənalarını da verə bilər. İngilis dilində işlədilən *friend* sözü Şimali Amerika aborogenlərinin dilində “seksual partnyor” mənasını verir və ingilis dilində işlədilən *friend* (dost, yoldaş, sirdaş) mənası ilə yaxınlığı yoxdur. Doğrudur U.Deyvid iddia edir ki, Şimali Amerika aborogeni hesab olunan *friend*, yəni “sexual partner” ingilis dilindəki “friend” sözündən fərqli anlam ifadə edir (33, s.11; 34). Bu mənada Şimali Amerika aborogeni hesab edilən *friend* sözünün ingilis dilindəki mənasını saxlaması hallarına da rast gəlmək olar. Bəzi “false friends” adlı ifadələr var ki, onlar hiss edilməyəcək şəkildə işlədilirlər və onları müəyyən etmək çətin olur. Məsələn, *ngunha* aborogeni ingilis dilində *who* (kim), sözünə uyğun gəlir, bəzi hallarda onu *ngananya* (ingilis dilində *where* (hara)) aborogeni ilə dəyişik salmaq olur.

Bu yarımfəsildə ingilisdilli ölkələrdə aborogen leksikasının çətinlikləri araşdırıldı. Bu qənaətə gəldi ki, kommunikasiya zamanı bir çox aborogen terminlərinin ingilisdilli ölkələrdə başa düşülməsində çətinliyə rast gəlmək olur. Bu zaman tərcüməçinin köməyində, lüğətlərdən istifadə etmək olar. Həmçinin tərcümə zamanı hər hansı bir kontekstin rolunu da unutmamaq olar. Elə vəziyyətlər var ki, kontekstdən asılı olaraq aborogen sözlər fərqli mənə kəsb edə bilərlər.

2.2. Şimali Amerika aborogen dillərinin fonologiyası və orfoqrafiyası barədə

Son dövrlərdə dilçilərin çoxlu aborogen dillərin öyrənilməsi üçün tədqiqat aparmağın və həmçinin də bu dilləri öyrənmək üçün lüğət tərtib etməyin əhəmiyyətini vurğulamışdılar. Bu işlə məşğul olan alimlər arasında həm tətbiqi dilçiliklə, həm də diaxron və sinxron tədqiqatla məşğul olanlar vardır. Belə alimlərdən C.Henderson, A.Şmidt, R.Hoogenrad, C.Grin, A.Geyl, C.Goddard, N.Tieberqer və başqalarının adlarını qeyd etmək olar. Araşdırmalar göstərir ki, ingilisdilli ölkələr içərisində 250 aborogen dili mövcuddur. C.Henderson məlumat verir ki, bu dillərdən ancaq 20-si aborogen ölkələrdə ana dili kimi öyrədilir (40, s.192-203).

Bir çox dövlətlər, o cümlədən, Amerika, Avstraliya, Kanada və s. kimi ölkələrdə hökumət aborogenlərə lazım olan diqqəti göstərmir və onların öz ana dillərini öyrənmələrində maraqlı deyillər. R.Hoogenrad yazır ki, hazırda yaşayan aborogen dilləri mövcuddur, məsələn, Mərkəzi Avstraliyada belə aborogen dillərə rast gəlmək olar (58, s.172-191). Avstraliya hökuməti çalışır imkan yaratsın ki, aborogenlərin dilləri öyrədilsin və aborogenlər öz dillərində təhsil ala bilsinlər. 1973-cü ildə Avstraliyada “Labor” hökumətinin hakimiyyəti dövründə aborogen təhsil proqramı məsələsi yenidən gündəmə gəldi. A.Geil yazır ki, 80-ci illərdən başlayaraq “Native Languages Program” (“Doğma Dillər Proqramı”) adlı layihəyə start verilir (42, s.200). Həmin vaxtdan ingilisdilli ölkələrdə mövcud olan aborogen dillərin leksikasının öyrənilməsinə başlanılmışdır. XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq aborogen dillərin öyrənilməsində geniş tədqiqat işlərinə rast gəlmək olar. Bu sahədə ilk tədqiqat C.Goddard və N.Tiebergerdən gəlir (46, s. 47-78). 1980-ci ildə Mərkəzi Avstraliyada “Aboriginal-Controlled Education” (“Nəzarət altına alınmış Aborogen Təhsili”) layihəsinə başlanılır. Layihənin başlanğıc mərkəzi *Alice Springs* hesab olunur. Həmin tədqiqat işlərini belə siyahılaşdırma bilərik:

J.Henderson	“A Learner’s Wordlist of Eastern and Central Arrente” (1986; 1989; 1991)
N.Turner	“Arrente Foods” (1993)
J.Green	“A Learner’s Guide to Eastern and Central Arrente” (1994)
J.Breen	“Alyawarr Picture Vocabulary” (1986)
J.Breen	“Alyawarr Wordlist” (1986; 1988; 1990)
J.Green	“Alyawarr to English Dictionary” (1992)
J.Breen	“Western Anmatyer Wordlist” (1988)
C.Goddard	“Pitjanjatjaral/Yankunytjatjara to English Dictionary” (1987- ilk nəşr, 1992-ikinci nəşr)
F.Swan and Cousins	“A Learner’s Wordlist of Pertame” (1993)

“Beynəlxəq Leksikoqrafiya Lüğətində” (“International Lexicographic Dictionary”; Vol.11 No3, Oxford University Press) istinadən yazı bilərik ki, ingilisdilli ölkələr içərisində 1,500-dən 2,000 aborogen dil qrupları mövcuddur ki, bu dillərdə danışan aborogenlər əsasən iki dildən istifadə edirlər: ana dili və ingilis dilindən.

Aborogenlərin dillərinin öyrədilməsi məsələsi dilçilər arasında mübahisə doğuran məsələlərdən hesab olunur. Belə ki, bəzi dilçilər məsələn, Henderson aborogenlərin dillərinin öyrədilməsi, həmçinin də onların dillərinin, mədəniyyətlərinin və s. öyrənilməsi məsələsində təkid edirdilərsə, bir qrup digər dilçilər, məsələn, Turner bunun o qədər də vacib olmadığını iddia edirdi (58, s.180). D.Vilkins aborogen dillərinin öyrənilməsi məsələsində marağı olanlardan hesab edilirdi və onun tədqiqatına əsasən beş aborogen dialekti mövcud olmuşdur. Onun (Vilkinsin) araşdırmasına əsasən bu qənaətə gəlmək olur ki, aborogen əlifbası, xüsusilə Şimali Amerika aborogen fonologiyası mürəkkəb hesab edilir (72, s. 1-50).

Aborogen orfoqrafiyası barədə qərar 1978-ci ilin İyul ayında “Aborogen Əlifba Konqresi”ndə qəbul edilmişdir. Həmin konqresdən sonra aborogen orfoqrafiyasında bir sıra nizamlanmalar, tənzimlənmələr müşahidə olunur. Şimali Amerika orfoqrafiyasında rast gəlinən bəzi faktları nəzərdən keçirək.

Məlumdur ki, dil vahidlərinin daxili sisteminin öyrənilməsi vacib və eyni zamanda çətin prosesdir. Bunu nə artikulyator, nə akustik, nə də perspektiv aspektlər öyrənə bilmir. Dil səslərinin funksional və sistemli şəkildə araşdırılması ilə fonologiya məşğul olur. Fonologiyanın da əsas məqsədi dil səslərinin dilin fonoloji sistemində tutduğu yeri və başqa fonemlərə olan münasibəti öyrənməkdən ibarətdir. F.Y.Veysəlli qeyd edir ki, dil danışıqda təzahür edir və yalnız danışıq dilin fonetik strukturunun öyrənilməsində obyekt ola bilər (2, s.101).

Bütün dil qanunauyğunluqları burada müşahidə olunmalı və ümumiləşdirilməlidir. Fonologiya fonetik müxtəlifliyi eyniləşdirir, eyniliyi isə müxtəlifləşdirə bilər. Bu zaman təbii ki, leksikologiya, morfoligiya və sintaksis də araşdırılmalıdır, çünki dil səslərinin onlara olan münasibəti vacib hesab olunur. Belə müşahidə olunmuşdur ki, müxtəlif səslər eyni, oxşar səslər isə müxtəlif funksiyalar yerinə yetirə bilər. Qeyd etdiyimiz bu məsələlərin aborogen fonologiyasında müşahidə olunmaması, onun fonologiyasının qüsurlu xarakter daşdığını deməyə əsas verir.

Şimali Amerika fonologiyasında artikulyasiya dəyişikliyinə altı mövqeyini göstərən konsonant dəyişməsi müəyyən olunmuşdur. “Şərqi və Mərkəzi Aborogen lüğətinin ingilis lüğətinə keçidi” (“Eastern and Central Arrernte to English Dictionary”) lüğətinə əsaslanaraq iddia edilir ki, Şimali Amerika fonoloji sistemində artikulyasiyanın beş növü vardır: stops, nasals, laterals, glides, trills. Nümunəyə müraciət edək: pmore “place”, uthneme “bite”, tneme “stand”, artname “cry”, tnyeme “dig”, okngwarraye “skin” kimi sözlərdə fonoloji bölgünün təsviri verilir.

Fonologiya danışanın dil barədə olan biliklərini faktiki araşdırması faktını təsdiq edir (40, s.299).

Fonetik təqdimat sözləri göstərən fonemlər zəncirinin gözlənilməz fərqləndirici xüsusiyyətlərini ifadə edir. Fonetik təqdimat bu qaydalara tətbiq edilməklə yaranır və bu da səslərin fonetik aspektlərinin linqvistik relevantlığından yaranır. Bu danışıq

səslərinin fiziki keyfiyyətini özündə ehtiva etmir. Bu ondan irəli gəlir ki, fiziki signal bir çox yollarla fərqlənə bilər və bunların da fonoloji sistemlə əlaqəsi demək olar ki, azdır. Fonetik transkripsiya fiziki signaldan yaranan mücərrədlik hesab olunur. Bu qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlər danışandan danışana və fərddən fərdə eyni şəkildə nisbiliyini saxlayır. Bu hal Şimali Amerika aborogen fonologiyasında da müşahidə olunmaqdadır. Yuxarıda yazdığımız kngwarraye “skin” aborogen sözü ingilis dilində işlədildiyi kimi “dəri, qabaq, gön” mənalarını ifadə etmir. Şimali Amerika aborogen leksikasında bu söz “yerli əhalinin, icmanın hər hansı bir tayfaya aid olduğu bölgünü” əks etdirir. Diqqət verdiyimiz kimi, ingilis dilində əks etdirdiyi mənadan aborogen dilində tamamilə fərqli bir mənə yaranır. Şimali Amerika aborogen leksikasında mövcud olan sözlərin fərqli semantik mənaya malik olması dilçilər tərəfindən, məsələn, Grinin adını qeyd edə bilərik, öyrənilmişdir. C.Grinberq Şimali Amerika aborogen dilində artikulyasiyanın altı növü arasındakı fərqliliyi belə siyahılaşdırmışdır:

Nümunə 1: (44, s.109)

	bilalial	Dental	alveolar	retroflex	patalar	velar
Pre-stopped nasals	pm	Tnh/thn	tn	rtn	tny	kng

Şimali Amerika aborogen fonologiyasında müşahidə olunan hallardan biri də bəzi saitlə başlayan sözlərdə sait səslərin sərbəstliyidir. V.Dobson yazır ki, saitlə başlayan sözlər, məsələn, atheme/theme “grind, mash” (“əzmək, üyütmək”) kimi sözlər adətən əvvəldə gələn sait səslərin sərbəstliyi ilə seçilir. C.Henderson və V.Dobson Şimali Amerikada apardıqları müşahidələrə əsasən yazırlar ki, bu ərazidəki aborogen gənclər sait səslərin ötürülməsinə daha çox meyillidirlər (40, s.6). Elə bu səbəbdən də tədqiqatlar göstərir ki, Şimali Amerika aborogen dilində danışan gənclərin və yaşlıların tələffüzləri arasında kəskin fərq hiss olunur. Nümunə verək: aborogen gənclər bəzi sözlərdə “h” səsini tələffüz etmirlər. “Ahezze” (“kangaroo”) sözündə olduğu kimi. Bu söz gənclər tərəfindən belə tələffüz edilir: “arre”. Bu zaman

ilkin sait “aarre” uzun sait kimi tələffüz olunur. Qeyd edək ki, yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz lüğətlərdə belə, sait səslərdə müşahidə olunan tələffüz fərqliliyi öz əksini tapmışdır. “Şərqi və Mərkəzi Aborogen lüğətinin ingilis lüğətinə keçidi” (“Eastern and Central Arrernte to English Dictionary”) lüğətində belə, müəlliflər sözlərdə müşahidə olunan yazı qaydası ilə onların səsləndirilməsi arasındakı fərqlilikləri saxlamağa çalışmışlar.

Şimali Amerika aborogen əlifbasında müşahidə olunan digər fərqli əlamətlərdən biri də odur ki, bəzi çoxhecalı sözlərin mərkəzə doğru yuvarlaqlaşdırılması müşahidə olunur. Məsələn, “pmwelkere” “a grey or blue grey color” (“boz yaxud mavi rəng”) aborogeni belə yuvarlaqlaşdırılır “pmwelkwere”. Aborogen leksikasında şəkilçilərin çoxluğu da diqqəti cəlb edir. Belə ki, aborogen dilində şəkilçilər cümlədə bağlayıcıların formalaşmasına səbəb olur: -we; -weme; -iwe;-ite və s. kimi bağlayıcı formalaşdıran şəkilçiləri nümunə verə bilərik (40, s.207).

Şimali Amerika aborogen sözlərinin semantikasi xüsusi maraq doğurur. Aborogen leksikasını tədqiq edərkən alimlərin gəldikləri qənaət belədir ki, semantik cəhətdən aborogen sözlərinin çoxmənalılığı onların zənginliyinə dəlalət edir. Məsələn,

Ihenpe – 1.armpit; 2.a cut of meat from certain animals;

Ithele – 1.thin wispy clouds; 2. ... with messy hair; 3. ...having a lot of hai; 4.scruffy...;

Arternpe – 1.slow, unhurried, calm; 2.quietly, not moving, silently, calmly, patiently.

İndi şimali Amerika aborogen dilində belə bir cümlə verək:

Ampre akweke apekape amulet apene, tyerrelheketye, atyenpele ware arnttrrkewetye-akenhele, ampe akweke yanheke artweyele aretye-akenhenge ware.

İngilis dilində: That little child is very fragile, his arm might be pulled out. Why doesn't she be more careful when she grabs hold of him; because the child's father cannot see what she is doing, of course. Azərbaycan dilində tərcüməsi - O balaca uşaq çox kövrəkdir. Onun qolu sına bilər. Nə üçün o (qadın) onun (uşağın) qolundan

ehtiyatla çəkmiş; çünki uşağın atası əlbəttə ki, onun (qadının) nə etdiyini görə bilmir.

Birinci nümunədə nominal element təqdim olunur. Nümunədən görüldüyü kimi, ismi birləşmə ilə sifət frazaları aborogen cümlə quruluşuna görə bir söz kimi təqdim edilir. Bir çox analitik dillərdə olduğu kimi ingilisdilli ölkələrdə rast gəlinən aboroginal dillər morfoloji quruluşlarına görə erqativ hesab olunur. Aborogen dillərdə müşahidə olunan mübtədə və tamamlıq uzlaşması müşahidə olunur. Agentin (yəni mübtədanın) rolu aborogen dillərdə aparıcı hesab olunur. Bu da o anlama gəlir ki, Şimali Amerika aborogen danışmaq və yazı üslubunda təsirli feldən sonra tamamlıq gəlir. *-le* şəkilçisi tamamlığın göstəricisi hesab olunur. Felin indiki zamanda olmasını göstərən əsas fərqləndirici əlamət isə *-me* şəkilçisi formasında təqdim olunur.

2.3. Aborogenlərin ənənəsində insan adlarının istifadəsinə qoyulan qadağalar

Aborogenlərdən bəhs edən çox filmlərdə, kitablarda, araşdırmalarda belə fakta rast gəlirik ki, aborogenlər ölümündən sonra insanların adlarının çəkilməsi məsələsində fərqli düşüncəyə malikdirlər. Aborogenlər iddia edirlər ki, ölmüş insanın adı çəkilməməlidir. Onlar inanırlar ki, əgər ölmüş insanın adı çəkilirsə onun ruhu narahat edilə bilər. Bu inanc hətta aborogenlərin qanunlarında belə müşahidə olunurdu. Məsələn, Avstraliyanın qərb hissəsində hətta qəzetlərdə belə ölmüş insanların adlarının çəkilməsinə icazə verilmirdi. Avstraliya qəzetində oxuyuruq ("The Australian newspaper"): The Koori Mail observes Indigenous naming protocols relating to deceased persons but obtained permission to use Mr. Clumpoint's first name in the newspaper. Görüldüyü kimi, aborogenlər haqqında qəzetdə məlumat yazılarkən belə mütləq icazə alınmalı idi (62, 1-19; 33, s.12).

Aborogenlər haqqında yazılan araşdırmaları oxuyarkən məlum olur ki, hətta indi belə Şimali Amerikada və digər şimal ərazilərdə ölmüş insanın adının çəkilməməsi hələ də üstünlük təşkil edir. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, bu ərazilər

aborogen həyatının daha güclü olduğu və insanlara daha çox təsiri olduğu ərazilər hesab edilir. Digər ərazilərdə isə hazırda ölü insanın adının çəkilməsi, yaxud çəkilməməsi həmin ərazidəki insanların, onların qanunlarının, yaxud həmin ölmüş insanın gördüyü işlərlə əlaqədar olaraq işlədilir. Hətta bəzi ərazilərdə ölü insanın adı yalnız onu sevənlər tərəfindən çəkilə bilər (34, s. 32).

Bəzi ərazilərdə ailələr 'Kumantjayi', 'Kwementyaye' yaxud 'Kunmanara' kimi adlardan ölmüş insanların adlarının yerinə istifadə edirlər. Adların bu cür əvəz edilməsi prosesi "bereavement terms" ("yas mərasimi terminləri") adlandırılır. Məsələn, dünyasını dəyişmiş 'Charles Perkins' adının yerinə 'Kumantjayi Perkins' işlədilə bilər.

Aborogen inanclarını araşdırarkən maraqlı faktlardan biri də belə idi. Aborogen radiosunun yazdığına görə ölü insanların başqa adlarla adlandırılması insanların çəşqinliyinə səbəb olur. Müxbir yazır: bir aborogen icmasında ünsiyyətdə olduğum aborogenlər 1930 və 1940-cı illərdə ölmüş insanları "white" ağ deyər adlandırırdılar və onları həftənin günlərinə görə, doğum vaxtlarına görə bölürdülər. Uşaqlar məktəbdə olanda həftənin günlərinin adlarını öyrənməkdə çətinlik çəkirdilər. Belə ki, həftənin hər bir günü bir ölü adamın adı ilə adlandırılırdı. Bu belə alınırdı: 'Monday, Kwementyaye, Wednesday, Kwementyaye, Kwementyaye, Kwementyaye, Sunday' və s. İllər ərzində elə olmurdu ki, həftənin günlərinin adları insan adlarından azad olmuş vəziyyətdə işlədilsin (53, s.36; 52, s.33).

Digər ənənə:

Şimali Amerika aborogenləri öz itkilərinə üzülərkən keçirdikləri məclisi "Aboroginal yas mərasimləri" ("Aboroginal death ceremonies"), yaxud "işə təəssüf edirik" ("sorry business") adlandırırdılar. "Sorry business" termininin yas mərasimlərini adlandırmaq üçün işlədilməsi yalnız o anlamı ifadə etmir ki, insanlar yaxınlarını itirdiklərindən kədərləndiklərini hiss etdirlər. Bu həmçinin də məhkumluq, narkotik və içkini itirmək idi (79).

Şimali Amerikadan olan Marqaret Parker şimal-qərbi Amerikada insanlar ölərkən mərasimlərin necə keçirilməsini belə təsvir edir. M.Parker aborogenlərin dəfn mərasimlərinin mədəni şərtlərdən kənar olduğunu yazır. Onun yazdığına əsasən

insanlar üçün dəfn mərasimi ən kədərli hal hesab olunur. Onlar bir yerə toplaşır və kədərlərini, üzüntülərini bir-birləri ilə bölüşürlər. Dəfn mərasimi zamanı aborogenlər evlərini tərk etmirlər. Və ölüm halını adi qarşılayıb digər gündəlik işləri ilə məşğul olurlar. Əsas izlənən məsələ isə ölü ölən zaman uşaqların evdə qalması və hökumətin verəcəyi yardımı gözləməsidir. Qeyd etməliyik ki, ölüm hadisəsi aborogenlər arasında geniş yayılmışdır. Bəzi ailələr evlərini tərk edib uzaqda çadır qurub bir neçə gün müddətində orada qalırdılar (34, s.100; 74;77;79).

Aborogen icmasından olan *Wiradjurilu* qadın Cenni Munro çox aborogen ölümünə şahid olduğunu yazır. O yazır: “biz ədalətsizlik səbəbindən yaranan və davam edən çox ölümlərin şahidi olmuşuq və bundan əziyyət çəkirik. Ölümlər həbsdə rastlanır, gənclərin özlərinə qəsd etməsindən, sağlıq problemlərindən və bir sıra bu kimi hallar səbəbindən rastlanır. Ölüm o qədər çoxdur ki, biz heç bir-birimizin ölümündən kədərlənməyə vaxt belə tapa bilmirik. Biz hətta o vəziyyətdə oluruq ki, bir-birimizlə üzləşmək belə istəmirik, çünki kütləvi şəkildə insan itirmək olduqca ürək ağrıdır. Hazırkı hökumət sistemlərinin iş rejimi altındakı boyunduruq (zəlm) çox ölümə səbəb olur. Son 227 ildir ki, biz planetin ən sağlam insanlarının siyahısından çıxıb planetin ən sağlıqsız, xəstə insanları siyahısına düşmüşük (53, s.300; 74;77;79).

Aborogen ölüm faktları barədə yazdıq, amma bu o anlama gəlmir ki, aborogenlər ancaq ölümlə üzləşirlər. Təbii ki, istənilən cəmiyyətdə olduğu kimi, onların da icmasında, insanlarında yumor hissi mövcuddur. Hətta belə bir ifadə var ki, aborogenlər öz yumorlarını əsrlərlədir dağ kimi ucaltmışlar.

Yumor aborogen insanının əsas xüsusiyyəti hesab olunur. Vəziyyət nə qədər çətin olsa da onlar həyatlarında yumor üçün vaxt tapa bilirlər, yaxud üzləşdikləri çətinlikdən yumor hissi ilə çıxı bilirlər. Aboroginal film rejissoru R.C.Franklənd yazır: “Mən mədəniyyətlə dolu olan adətlər görəndə orada ilk əvvəl gülüş görürəm”. Həyatda qalmanın əsaslarından biri odur ki, həyat sənə zərbə vuranda gülüb keçə biləsən” (43, s.129).

Digər aboroginal kinorejissor Anjelina Harley əvvəl istinad etdiyimiz fikirlə razılaşır. O yazır: “Biz kifayət qədər gülməli insanlarıq. Biz sakitcə yerimizdə oturub

və çox zaman siyasətlə bağlı söhbət etmirik. Bunun əvəzində biz xalalarımız, əmilərimiz və digər qohumlarımızla əlaqə saxlayır və özümüzü ələ salırıq” (77). Qvinslənd Universitetinin doktorantı P.Duncan öz uşaqlığını təsvir edərək yazır: “ümitsizlik, donuqluq, depressiya bizi əhatə edən bir cəmiyyət idi, amma açıq-aydın səbəb olmasa belə gülməyi bacarmaq həqiqətən anlaşılmazdır. Biz belə insanlardanıq” (77).

Yumorun aborogenlər üçün nə qədər vacib olduğunu bildirmək üçün bir neçə məşhur deyimi yaza bilərik:

1. Yumor aborogen möhkəmliyinin mərkəzi hesab olunur və zəiflərin ən zəif nöqtəsi. (P.Duncan)

2. Kevin Kropinyer Şimali Avstraliyadan komediya rejissoru yazır ki, aborogen yumoru tam fərqli bir yumor üslubuna malikdir. “Bizdə müxtəlif hekayələr var, bizdə komediyanın keyfiyyətli markası vardır, deyə bilərik”.

Amma o razılaşıır ki, qara insanların işlətdikləri komediyaları ağ dərilili tamaşaçılar üçün hazırlamaq və qəbul etdirmək bir xeyli vaxt aparır. O yazır: “Məni aborogenlərin içərisinə qoy, mən özüm kimi olacam. Amma aborogen olmayanların içərisində sən gərək özünü hazırlayasan ki, ona nəyisə başa salmaq üçün hər şeyi izah etməlisən. Sən seçəcəyin sözü və onu çatdırmaq üçün kifayət qədər ağıllı olmalısən”. Hurley inanır ki, qara dərilinin öyrəndiyi komediyanı çatdırmaq üçün kifayət qədər ağıllı tamaşaçının olmalıdır. Faciənin süzgəc tərəfi komediyadır. Biz nəsillərlədir ki, özümüzlə gülürük. Biz bunu xahiş edirik: ‘bizimlə gülün, bizə deyil’. Bir neçə aborogen yumorunu yazaq: Aborogen tədqiqatçı Professor G.Briscoe yazır: “Biz hələ də evlərimizin çardaqlarına günəş enerjisi qoymamışıq, çünki bizlərdən çoxunun evinin çardağı yoxdur” (77). Bir neçə aborogen atalar sözünü təqdim edirik (78;79):

Where ever there is a will...there’s relatives! (Aborogen atalar sözü) – Haradakı arzu var, orada qohum-əqrəba var.

Aborogenin əldə etdiyi ən yaxşı şey onun icma dərəcəsidir, çünki qara cəmiyyətdə sənin ehtiyacın olan budur, universitet dərəcəsi deyil.

Bu düzdür ki, mən Koorie (aborogen qız) ilə evliyəm, bunu göstərmək üçün məndə kifayət qədər çarıqlar var.

Deyirlər ki, hər bir uğurlu qara dərili kişinin arxasında çox güclü və qısqanc bir qara dərili qadın var (aborogen atalar sözü).

Nə vaxt ki, biz sənin fikrini soruşacağıq, o zaman biz onu sənə verəcəyik. – Bu ifadə aborogen düşüncəsinin məsləhətə uyğun olduğunu göstərir.

Bizim yaşamağımız gülüşdən yaranmışdır, əks halda siz çaya ağlayardınız (aborogen atalar sözü).

Gördüyümüz kimi, Şimali Amerika aborogen leksikası frazeoloji birləşmələrlə, vahidlərlə, atalar sözləri ilə zəngindir. Bu cür konstruksiyalar empirik baxımdan nitq axınında çox asanlıqla müəyyən olunur, seçilir və diqqəti cəlb edir. Nitqin adresatı, həqiqi frazeoloji vahidlə rastlaşanda, lazım olan mənəni olduğu kimi başa düşə bilir. Bu da təbii ki, yüksək kommunikativ effektdə malik olan haldır. Doğrudur, bəzən ola bilər ki, deyimi təşkil edən sözlər məlum olsun, amma leksik kompleksin mənası hələ də aydın olmasın. Belə hallarda biz başa düşürük ki, bütövün mənası onu təşkil edən işarələrin cəminə bərabər deyil. Burada iki hal mümkündür. Birinci halda bütövü təşkil edən leksik işarələrin etimoloji mənaları həmin bütövün qlobal mənasını işıqlandırır, bu iki semantik quruluş arasında əlaqə mövcuddur, deməli, qlobal mənanın motivasiyası var. İkinci halda isə bütövün mənası onu təşkil edən leksik işarələrin mənası ilə heç cürə əlaqələnmir. Deməli, bu cür komplekslər sırf şərti işarə səciyyəsinə malikdir. Əslində bu iki hal təbii dillərə xas olan dərin onomasioloji prosesin əksidir. İşarələr yarananda onlar müəyyən dərəcədə motivasiyaya malik olurlar, işləndikcə isə daxili forma pozulur, etimoloji məna unudulur. Şimali Amerika aborogen dillərində müşahidə olunan vahidlərin mənalarının qaranlıq olması elə bu səbəbdən törəyir.

NƏTİCƏ

“İngilis dilinin lüğət tərkibində aborogen mənşəli sözlər” (Şimali Amerika) adlı magistr işi ilə əlaqəli araşdırmamızı yekunlaşdırdıq və müəyyən nəticəyə gəldik. Tədqiqat işindən məlum olur ki, müasir ingilis dilinin lüğət tərkibi zəngin söz ehtiyatına malikdir. Bu zənginlikdə nəinki dilin özünə məxsus olan sözlərin, eyni zamanda alınma sözlərin rolu danılmazdır. Latın dilindən, yunan dilindən, alman dilindən, fransız dilindən alınan sözlərin ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olan faktorlarla yanaşı, Şimali Amerika aborogenlərinin dilindən ingilis dilinə keçən sözlərin dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində rolu olduqca çoxdur:

-ingilis dilinin lüğət tərkibi aborogen sözlərlə zəngindir;

-Şimali Amerika aborogen dillərindən ingilis dilinə yer adları bildirən, fərqli flora və fauna adları bildirən, şəxs adları bildirən, məişətə aid olan və digər müxtəlif çeşidli sözləri ingilis dilinin lüğət tərkibində müşahidə etmək mümkündür. İngilis dilində əsas aparıcı lüğətlərdən hesab olunan “Oksford İngilis dili” lüğətində, “Lonqman ingilis dili” lüğətində və digər lüğətlərdə aborogen mənşəli alınma sözlərin ingilis dilində qarşılıqlarının verilməsini müşahidə etmək mümkündür ki, bu da həmin sözlərin artıq ingilis dilində işlədilməsi və qəbul edilməsi faktını bir daha təsdiqləyir.

-İngilis dilinin lüğət tərkibində müşahidə olunan Şimali Amerika aborogen sözlərinin bəziləri öz mənşə mənalarını saxlasa da, elə sözlər vardır ki, onlar ingilis dilində artıq bir qədər fərqli şəkildə istifadə olunur. Bu da tarixi inkişaf prosesinin nəticədir.

Şimali Amerika aborogen dillərindən ingilis dilinə keçən sözlərin leksikasında çətinliklər müşahidə olunur. İstənilən sahədə, məsələn, məhkəmə işlərində, əkinçilikdə, bağçılıqda, maldarlıqda və digər sahələrdə yerli amerikalıların işlətdiyi aborogen terminlərə geniş şəkildə rast gəlmək olur. Məhkəmə prosesində xüsusilə aborogen terminlərin çoxluğu müşahidə olunur. Şimali Amerikada aborogenlərin olduğu hər bir sahədə mütləq tərcüməçinin rolu olmalıdır. Çünki aborogenlərin

işlətdikləri terminlərin mənalari tam aydın olmaya bilər. Tərcümə zamanı lazım olan mənanın düzgün anlaşılması üçün mütləq kontekst nəzərə alınmalıdır. Çünki kontekstə uyğun olaraq lazım olan mənanı başa düşmək olar.

Bir qrup alimlərin iddialarına əsasən Şimali Amerika aborogen dilləri bir-birilə sıx əlaqəlidir. Amma buna baxmayaraq onların fonetikasındakı və orfoqrafiyasındakı əsaslı fərqliliklər müşahidə olunur. Aborogen dillərinin təsnifatını verən alimlərin bölgüsünə əsasən dillərin bəziləri polisintetik, bəziləri analitik, bəziləri isə özlərində həm polisintetik, həm də analitik xüsusiyyətləri ehtiva edir ki, bu da onların fonologiyasında və orfoqrafiyasında bariz şəkildə müşahidə olunur. Fonetik təqdimat sözləri göstərən fonemlər zəncirinin gözlənilməz fərqləndirici xüsusiyyətlərini ifadə edir. Fonetik təqdimat bu qaydaları tətbiq etməklə yaranır və bu da səslərin fonetik aspektlərinin linqvistik relevantlığından meydana çıxır. Bu danışq səslərinin fiziki keyfiyyətini özündə ehtiva etmir. Bu ondan irəli gəlir ki, fiziki siqnal bir çox yollarla fərqlənə bilər və bunların da fonoloji sistemlə əlaqəsi azdır. Fonetik transkripsiya fiziki siqnaldan yaranan mücərrədlik hesab olunur. Bu qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlər danışandan danışana və fərddən fərdə eyni şəkildə nisbətini saxlayır. Bu hal Şimali Amerika aborogen fonologiyasında müşahidə olunmaqdadır.

Şimali Amerika aborogenlərinin danışqları tayfadan tayfaya dəyişsə də, eyni zamanda eyni icmaya aid olan qadınlarla kişilərin tələffüzündə, yaşlılarla gənclərin tələffüzündə və işlətdikləri sözlərdə belə fərqlilik müşahidə olunur. Aborogen xalqlarında qadın leksikasının kişilərininki kimi sərt, kobud sözlərlə dolu olduğu müşahidə olunur. Bu hal təbii ki, nisbətdə belə götürülür. Apardığımız müşahidəyə əsasən bunu onunla izah edə bilərik ki, aborogen qadınların ağ dərililər tərəfindən məruz qaldıqları, üzləşdikləri çətinliklər onların danışq leksikasına və davranışlarına təsir göstərmişdir. Bu faktı xatırlatmaq yerinə düşər ki, aborogenlərin arasında açıq rəngli dərililərin olmasını onlar xoş hal kimi qarşılamırlar və bunu qadınların məruz qaldığı, istəmədikləri zorakılığın nəticəsində olmasını iddia edirlər və təbii ki, özlərinə məxsus haqlı səbəbləri də vardır. Gənclərin və yaşlıların tələffüzündə müşahidə olunan fərqlilik isə onların psixikasından irəli gəlir. Gənclər daha tələskən,

daha yığcam və daha rahat tələffüz formalarından istifadə etdikləri halda, aborogen yaşlıları daha rahat və normal tələffüz formalarına üstünlük verirlər.

İngilis dilinin lüğət tərkibində aborogen mənşəli sözlərlə tanış olduqca sözlərin semantikasının zəngin olduğu müşahidə olunur. Bir sözün müxtəlif mənalar ifadə etməsi artıq alimlər tərəfindən doğrulanmışdır.

Tədqiqat zamanı məlum olur ki, Şimali Amerika aborogenlərinin işlətdikləri dillərin oxşarlıqları müşahidə olunduğu kimi, həmin xalqların həyat tərzində, adət-ənənələrində də xeyli oxşarlıqlar görünməkdədir. Ən əsası aborogenlər hansı ərazidə yaşamalarına baxmayaraq, hamısının üzləşdiyi çətinlik eynidir: ağ dərililər tərəfindən incidilmək, dərilərinin rənginə görə irqi ayrı seçkiyə məruz qalmaq, hökumət orqanları tərəfindən diqqətdən kənar qalmaq və s. hallar. Hətta aborogen xalqlarının dillərinin sıxışdırılması belə faktdır. Təbii ki, üzləşdikləri çətinliklər aborogen xalqlarının daha da möhkəmlənməsinə, əzmkar omasına səbəb olmuşdur. Dövrən dəyişdikcə ağ dərililərin aborogenlərə münasibəti də nisbətən dəyişməkdədir və bu səbəbən də aborogenlərin hüquqlarını müdafiə edən çoxlu təşkilatlar, nazirliklər yaradılmışdır.

Şimali Amerika aborogenlərinin özlərinin adət-ənənələri, həyat təzi və dildə inkişası olduqca maraqlı hesab olunur. Xalqın əsrlərdir yaşatdığı ənənələrini öyrəndikcə aydın olur ki, mədəni ənənələrlə yanaşı əsas mənəvi ənənənin formalaşmasını görmək mümkündür. Belə ki, üzləşdikləri irq problemi xalqın mənəvi cəhətdən möhkəmlənməsini təmin edə bilmişdir. Heç bir çətinliyə baxmayaraq, xalq öz gücünü saxlamış və hüquqlarını müdafiə etməkdədir. Diqqəti cəlb edən faktlardan biri də odur ki, aborogenlər öz irqçilik, yaxud digər problemlərini artıq yumorla qarşılamaqdan belə çəkinmirlər.

İnsan beynində konseptlərin əks olunması artıq alimlər tərəfindən sübut olunmuşdur. Konseptlər insan beyninə məxsusdur və hər hansı bir konsept insanın dildə sözlü ifadəsinə səbəb olur. Konseptlər müxtəlif sahəyə aid ola bilər. Şimali Amerika aborogen xalqlarının danışıqlarında həyat və ölüm anlamı ifadə edən konseptlərin çoxluğu xalqın öz yaradılışı və ölümü ilə əlaqəli olan mövzularla maraqlanmasını göstərir. Necə deyərlər, keçmişini unutma ki, bugünün mövcud

olsun. Şimali Amerika aborogen xalqları da “İlk İnsanın” yaradılışı ilə əlaqəli müəyyən miqdarda çoxlu konseptlər işlədirlər, eyni zamanda ölümlə bağlı konseptlər də onların dilində çoxluq təşkil edir. İnsanlar dünyalarını dəyişdikdən sonra onların adlarının nəinki yaxınları tərəfindən, hətta digər insanlar tərəfindən belə çəkilməməsi xüsusilə diqqət cəlb edir. Qeyd edək ki, hətta qəzetlərdə belə ölü insanların adlarının çəkilməsi üçün mütləq hökumət orqanlarından icazə almaq lazımdır. Bu fakt hazırda da bir sıra Şimali Amerika ərazilərində qalmaqdadır. Bunun səbəbinin izahını xalqın üzləşdiyi çətinliklə izah edirlər. Yaşadıqları həyatın hər addımında rast gəldikləri çətinliklər xalqda belə bir düşüncə formalaşdırır ki, ölü insanın adının çəkilməsi ilə onun yaşadığı müddətdə üzləşdiyi çətinliklər digərlərinə ötürüləcəkdir. Ölümlə bağlı konseptlərin, həmçinin inancların aborogenlərin adət ənənələrinə sirayət etməsi faktları da vardır. Şimali Amerika aborogen ənənəsinin əsası hesab olunan “Dreamtime” termininin izahının verilməsi aborogen inancının əsasını formalaşdırır.

Tədqiqat zamanı diqqətimizi cəlb edən məsələlərdən biri də Şimali Amerika xalqlarının leksikasında müşahidə olunan frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri, deyimlər oldu. Maraqlıdır ki, dilimizdə işlətdiyimiz, eyni zamanda ingilis dilində işlətdiyimiz atalar sözlərini, deyimləri aborogen xalqlarının leksikasında da müşahidə etmək mümkündür. There is a way there is a hope – Niyyətin hara, mənzilin ora; yaxud günümüzdə çox işlətdiyimiz – Hər bir güclü kişinin arxasında güclü bir qadın dayanır və s. kimi atalar sözlərini aborogenlərin danışdıqlarında müşahidə etmək olar. İşlədilən sərbəst və sabit söz birləşmələri xalqın təfəkkürünü tam anlamı ilə əks etdirir nəticəsinə gəlirik.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. “Zərdabi LTD” MMC, Bakı, 272 s.
2. Veysəlli F.Y. 2007. Dil. Bakı: Təhsil NPM. 298 s.
3. Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Mütərcim, 2008, 522 s.

Rus dilində:

4. Расторгуева Т.А., Жданова И.Ф. History of the English language. Москва: Высшая школа, 1972, 175 с.
5. Ильиш Б.А. История английского языка. Москва: Наука, 1968, 316 с.

İngilis dilində:

6. Anderson C. and F.Dussert. Dreamings in Acrylic: Western Desert Art. In P.Sutton (ed.), Dreamings. The Art of Aborigines. Penguin, Melbourne/Viking, New York, pp.89-142.
7. Aboriginal community mourns Chicka Dixon. The Sydney Morning Herald. Australian Associated Press story.2010, p.32
8. Baker M. “Translation Studies”, in Baker M. (edited by), Routledge Encyclopedia of Translation Studies, London and New York, Routledge, 2001, pp.277-280.
9. Bandler F. (ed.). The Time was Ripe. Alternative Publishing Co-Operative Ltd, Sydney, 1983, pp.1956-69.
10. Bardon G. Aboroginal Art of the Western Desert. Adelaide: Rigby, 1979, p.71.
11. Bardon G. Papunya Tula: Art of the Western Desret, Ringwood VIC: McPhee Gribble Penguin Books, 1991, pp.180-192, p.527.
12. Bardon G. Papunya: A place Made After the Story: The Beginnings of the Western Desert Paintng Movement, University of Melbourne: Miegunyah Press, 1990, p.140.

13. Barwick D. Writing Aboriginal History: Comments on a Book and its Reviewers, 1981, 4(2), pp.74-86.
14. Barth F. Ethnic Groups and Boundaries. Allen and Unwin, London, 1969, p.155.
15. Boars F. Handbook of American Indian Languages. Washington: Government Print Office, 1911, Volume 1, pp.1-83.
16. Bell D. Daughters of the Dreamings. McPhee Gribble/Penguin, Melbourne, 1983, p.297.
17. Bennette T. Past and Present: The Construction of Aboriginality. Aboriginal Studies Press, Canberra, 1985, p.323.
18. Black M. More about metaphor. In Metaphor and thought. Chapter 2. Ed. Andrew O. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, pp.17-41, p.678.
19. Bright W. Native American Place Names of the United States. Norman: University of Oklahoma Press, 2004, p.600.
20. Bickerton D. Adam's tongue. United States of America. First edition, 2010. p.286.
21. Bickerton D. Language and species. Chicago: Chicago University Press, 1990, p.305.
22. Bickerton D. Language and human Behaviour. Seattle: University of Washington Press, 1995, p.190.
23. Bickerton D. Roots of Language. Ann Arbor, Mich.: Karoma, 1981, p.300.
24. Brinton D.G. Aboriginal American Authors. Philadelphia, Moorthings Inc., 1883, p.263.
25. Bromley Y.V., Puchkov P.I. Ethnic groups and ethnic processes in the modern world // The peoples of the world. Historical and Ethnographic directory. M., 1988, p.505.
26. Carl Strehlow. Woerterbuch der Aranda und Loritja Sprachen. Frankfurt am Main: Joseph Baer and Co., 1920, Volume 29, pp.11-20.
27. Campbell Lyle. American Indian Languages: the historical linguistics of Native America. Oxford: Oxford University Press, 1997,p.528.

28. Cook, J. and Wharton, W.J. L. "Captain Cook's journal during his first voyage round the world", made in H.M. Bark Endeavour, 1968, pp.1768-71. A literal transcription of the original mss., / With notes and introduction edited by Captain W.J.L. Wharton.
29. Chomsky N. Language and mind. Enlarged edition. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972, p.190.
30. Chomsky Noam. 1957. Syntactic structures. The Hague: Mouton, p.117.
31. Chomsky Noam. 1959. A review of B.F. Skinner's *Verbal Behavior*. *Language*: 35: pp.26-58.
32. Chris H. Forgetting Aborigines. UNSW Press, 2008, p.250.
33. David U. Aboriginal languages and interpreting in the Northern territory. Sydney, New South Wales, Volume 8, Issue 17, 1959, pp.12-34.
34. David U. Legendary Tales of the Australian Aborigines. Melbourne: Melbourne University Press, 2001, p.232.
35. Dixon, R. M. W., Moore, B., Ramson, W. and Thomas, M. 2nd edn. Australian Aboriginal Words in English, 2006, p.261.
36. Edward S. "The Similarity of Chinese and Indian Languages," *Science* 62, pp.1607: xii [Athobascan, Chinese].
37. Edward S. *Culture, Language and Personality: Selected Essays*. First Published 1949. University of California Press. p.617.
38. Edward S. *Language: An Introduction to the Study of Speech*. Rupert Hart-Davis London, First published 1963. p.242.
39. *Encyclopaedia Britannica*. 14 ed.,; London and New York, Encyclopaedia Britannica Co., 1929, 5: pp.138-141.
40. *Eastern and Central Arrernte to English Dictionary*. Compiled by John Henderson and Veronica Dobson. Alice Springs: Institute for Aboriginal Development, 1994, p.1123.
41. Flood J. *Rock of the Dreamtime: Images of Ancient Australia* Sydney: Angus and Robertson, 1997, p.372.

42. Gale A. Bilingual Education Programs in Aboriginal Schools' in D. Hartman and J.Henderson (ed.), *Aboriginal Languages in Education*. Alice Springs. IAD Press, 1994, pp.192-203.
43. Gillen F.J., Spencer B. *The Native Tribes of Central Australia*. Dover Publication, 1968, p.740.
44. Greenberg Joseph H. *A Learner's Guide to Eastern and Central Arrernte*. Alice Springs: IAD Press, 1994, p.297.
45. Greenberg Joseph H. *Language in the Americas*. Stanford, Calif [Eurasianic: Indo-Hittite, Uralic, Yukaghir, Altaic, Korean, Japanese, Aina, Cilyak, Chukchikamchatkan, Eskimo-Aleut. 1987, p.438.
46. Goddard C. And Thieberger N. *Lexicographic Research on Northern America Aboriginal Languages, 1968-1993*, in D.Tryon and M.Walsh (eds.), 1997, p.278.
47. Hansen K. and Hansen L. *Pintupi/Luritja Dictionary*. Alice Springs: Institute for Aboriginal Development, 1992, p.267.
48. Harding R. *The Media, aboriginal people and common sense*. New Westminster, British Columbia. *Canadian Journal of Native Studies*. XXV, 1, 2005, pp.311-335.
49. Hasluck P. *Shades of Darkness: Aboriginal Affairs, 1925-1965*, Melbourne University Press, Melbourne, 1988, p.154.
50. Havemann P. *After social Justice: Dawkins in Saskatchewan*, *Arena* 86, pp.28-34, 1989.
51. Haas M. 'Internal reconstruction of the Nootka-Nitinat pronominal suffixes', *International Journal of American Linguistics*.35, 1969b: pp.108-24.
52. Harris S. *Culture and Learning: Tradition and Education in North-east Arnhem Land*, Northern Territory Department of Education, Darwin, 1980, p.193.
53. Hartley J. and Alan M. *The Indigenous Public Sphere: The Reporting and Reception of aboriginal Issues in the Australian Media*. Oxford: Oxford University Press, 2000, p.369.

54. Heald Henry F. Covering Native Issues: Traditional Reporting just won't do. In content, 1992, pp.11-32.
55. Hercus L., Hodges F. and Simpson J. The land is a map: place names of Indigenous origin in Australia, 2002, p.304.
56. Hirst J. The Blackening of our Past, IPA Reviewer, 1988, 42 (3), pp.49-54.
57. Hoijer H. 'Lexicostatistics: a critique', 1976, *Language* 32, pp.49-60.
58. Hoogenraad R. 'Grassroots Aboriginal Language and Culture Programs in Schools in the Barkly and Sand over Regions of the Northern Territory' in D.Hartman and J.Henderson (eds.), *Aboriginal Languages in Education*. Alice Springs: IAD Press, pp.172-191.
59. Kevin Keffe. From the center to the city: aboriginal education, culture and power. Aboriginal Studies Press, 1999. p.197.
60. Kroeber A.L. The nature of land-holding groups in Aboriginal California. University of California: Berkeley, 1963, p.40.
61. Leuthold Steven. Native Media's Communities. *Indian Culture and Research Journal*, 21: 2, pp.165-195.
62. Lischke U. and David T.Mc.Nab. "Introduction: Walking and Tightrope: Aboriginal People and Their Representations", Waterloo: Wilfred Laurier University Press 2005, pp.1-19.
63. Martinuk Susan. Natives Need Freedom from Both Government and Band Council. *The Province*. Retrieved February 4, 2003, pp.1-18.
64. Marcus G. The birth of the mind. New York: Basic Books, 2004.p.278.
65. McRae D. Teachers, Schools and Change. Heinemann Education Australia. Melbourne, 1988, p.133.
66. Merritt R. A guide to the world's languages: classification. Stanford University Press. 1991, *Language Arts and Disciplines*, p.463.
67. Mathews R.H. Culture in Translation: The anthropological legacy of R.H.Mathews. German: Christine Winter, 2007, p.267.
68. Pinker S. and Jackendoff R. The faculty of language: What's special about it? *Cognition* 95 (2): pp.201-36.

69. Potter S. Our Language. First published 1963, Second edition Penguin Books LTD, p.208.
70. Stanner W.E.H. On Aboriginal Religion. University of Sydney, Faculty of Arts: Oceania Publications, 1960, p.171.
71. Thieberger, N. and McGregor, W. (eds.) Macquarie Aboriginal Words: a dictionary of words from Aboriginal and Torres Strait Islander languages, 1994, p.724.
72. Wilkins D. From Part to Person: Natural Tendencies of Semantic Change and the Search for Cognates in M. Durie and M. Ross (eds.), 1996, pp.1-50.
73. Whorf B., Carroll J.B., ed., Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf, MIT Press, 1956, 278.

İnternet mənbələri:

74. www.australiaboriginalstories.com
75. Papunya Tula Artists. Papunyatula.com.au. Retrieved 2013-08-16.
76. Papunya Collection. National Museum of Australia. Retrieved 2011-09-16.
77. www.famousaborigins.com
78. www.aboriginsayings.com
79. www.aboriginalcollectionofstories.com
80. List of English words from of Aboriginal origin

Lüğətlər:

81. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary, eighth edition, Oxford University Press, 2010, p.1888.
82. Online Dictionary. WordReference, <http://www.wordreference.com/>
83. Musayev O.İ. İngiliscə-Azərbaycanca Lüğət. Bakı, Qismət, 1320 s.